

WOKÓŁ KONCEPCJI WOLNOŚCI RELIGIJNEJ 2

WOKÓŁ KONCEPCJI WOLNOŚCI RELIGIJNEJ

WOKÓŁ KONCEPCJI WOLNOŚCI RELIGIJNEJ

t. 2

Praca zbiorowa pod redakcją
Pauliny Jabłońskiej
i Pawła Szuppe

Warszawa 2022

© Copyright by Uniwersyteckie Centrum Badań Wolności Religijnej,
Warszawa 2022

Redaktor naukowy

ks. dr hab. Waldemar Cisko, prof. ucz. UKSW

Recenzenci

ks. prof. dr hab. Jan Przybyłowski

ks. dr hab. Włodzimierz Gałązka, prof. ucz. UKSW

Redakcja

dr Paulina Jabłońska

dr Paweł Szuppe

Korekta:

Urszula Hańkiewicz

Łamanie i projekt okładki:

Grzegorz Sztandera

Ministerstwo
Edukacji i Nauki

„Zadanie finansowane ze środków Ministerstwa Edukacji i Nauki
na podstawie umowy nr MEiN/2021/DPI/333 z dnia 14.01.2022”.

„Realizacja badań naukowych dotyczących kompleksowej i interdyscyplinarnej
analizy wolności religijnej oraz zagadnień związanych ze współpracą na rzecz
interreligijności i interkulturowości w wymiarze teoretycznym, empirycznym
i praktycznym prowadzonych w ramach Uniwersyteckiego Centrum Badań Wolności
Religijnej Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie”.

© Copyright by Uniwersyteckie Centrum Badań Wolności Religijnej
© Copyright by Wydawnictwo Naukowe UKSW

ISBN 978-83-8281-176-6

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
01-815 Warszawa, ul. Dewajtis 5, tel. (22) 561 88 38; fax (22) 561 89 11
e-mail: wydawnictwo@uksw.edu.pl; www.wydawnictwo.uksw.edu.pl

SPIS TREŚCI

SŁOWO WSTĘPNE – <i>Paulina Jabłońska i Paweł Szuppe</i>	7
Foreword	

MARCELI RYSZARD GĘŚLA OFM

Głoszenie Ewangelii jako promocja wartości pozytywnych w wybranych wystąpieniach księdza Jerzego Popiełuszki	11
The proclamation of the Gospel as the promotion of positive values in selected speeches of Father George Popieluszko	

SAFIA AL-SHAMERI

Tolerance in Islamic Discourse: Reading from the Quran	25
Tolerancja w dyskursie islamskim: czytanie Koranu	

* * *

Konferencja naukowa

WOKÓŁ KONCEPCJI WOLNOŚCI RELIGIJNEJ

Warszawa, 26 września 2022 r.

Wystąpienia prelegentów (transkrypcja audio) – oprac. Kacper Ponicki	37
---	----

* * *

PAWEŁ SZUPPE

Polskojęzyczna bibliografia dotycząca prawnego ujęcia wolności religijnej (wybór książek i artykułów)	97
---	----

SŁOWO WSTĘPNE

Tom, który oddajemy do rąk Czytelnika jest pokłosiem konferencji naukowej *Wokół koncepcji wolności religijnej II* zorganizowanej przez Uniwersyteckie Centrum Badań Wolności Religijnej UKSW w Warszawie, jak również Katedrę Misjologii UKSW, która odbyła się jesienią 2022 r. Poziom naukowy tekstów, a także liczba prelegentów, świadczą o zainteresowaniu, jakim cieszą się zagadnienia z zakresu wolności religijnej.

Wolność religijna to zagadnienie, które jest aktualne w dzisiejszym świecie. Ciągła refleksja nad wolnością religijną nie pozostaje wyłącznie w sferze teorii, ale jest koniecznością w czasach wzrastającej liczby kontaktów ludzi różnej wiary oraz odmiennych przekonań. Obecnie promowanie i ochrona wolności religijnej jest tematem z zakresu praw osoby ludzkiej, któremu nadaje się w świecie należne miejsce i rangę.

Żywotność debaty, którą ilustrują teksty prezentowane w naszej publikacji pokazują, że wolność religijna jest dziś w wielu krajach łamana. Świat, co jakiś czas dowiaduje się o naruszaniu praw i swobód religijnych, które występują we wszystkich zakątkach ziemi. Tworzą one szeroki zakres sytuacji, począwszy od samosądów nad przedstawicielami duchowieństwa, a skończywszy na zakazie wyrażania przekonań czy wierzeń religijnych.

Jak wskazywał John Finnis, australijski filozof specjalizujący się w filozofii prawa, z ludzkich praw i wolności można korzystać wyłącznie w otoczeniu wzajemnego szacunku, zaufania i zrozumienia, w środowisku, gdzie słabi nie muszą obawiać się silnych. Prawie dwa tysiące lat temu na terenie Cesarstwa Rzymskiego żył filozof Epiktet, który był niewolnikiem. Jego imię znaczyło tyle, co „kupiony”. Nauczał on, że człowiek, który czuje się wewnętrznie wolny, nawet gdyby nosił kajdany, jest w istocie wolny. Mimo iż był niewolnikiem, w swoim myśleniu był niezależnym i wolnym. Słuchającym go ludziom powtarzał: „jesteś wolny, jeżeli tylko tego zapragniesz”. Uczył, że przyczyn własnych niepowodzeń czy zniewoleń ludzie powinni szukać w sobie.

Na zakończenie 46. Międzynarodowego Kongresu Eucharystycznego we Wrocławiu (1 czerwca 1997 r.), który odbywał się pod hasłem „Eucha-

rystia i wolność”, Jan Paweł II powiedział: „Zwłaszcza tutaj, w tej części Europy, przez długie lata boleśnie doświadczanej zniewoleniem totalitaryzmu nazistowskiego i komunistycznego, wolność ma szczególny smak. Już samo słowo «wolność» wywołuje tutaj mocniejsze bicie serca. Z pewnością dlatego, iż w minionych dziesięcioleciach trzeba było za nią płacić bardzo wysoką cenę”. Współcześnie często głosi się, że wolność jest wartością najwyższą, absolutną. Jej sercem – jak wskazywał Jan Paweł II – jest prawo do wolności religijnej.

Wolność religijna to jedno z najważniejszych praw w katalogach podstawowych praw i wolności, które wyrażały się na przestrzeni dziejów. Niemiecki teoretyk prawa Georg Jellinek i włoski prawnik Francesco Ruffini pokazali, jak idea wolności religijnej była związana z rozwojem demokratycznego państwa prawnego, która ostatecznie uległa materializacji we współczesnym państwie.

W *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte* Jellinek stwierdził, że francuska Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela, uchwalona przez Narodowe Zgromadzenie Konstytucyjne 26 sierpnia 1789 r., opierała się na kartach praw amerykańskich stanów po Deklaracji Niepodległości z 1776 r. Inne ważne dzieło, *Wolność religijna* włoskiego teoretyka Francesco Ruffiniego, ukazuje znaczenie wolności wyznania dla rozwoju państwa demokratycznego.

Wolność religijna pierwotnie znalazła wyraz w deklaracjach praw człowieka głoszonych od czasów Oświecenia oraz w różnych kodyfikacjach prawa wyższego w konstytucjach państw narodowych z XVIII i XIX w.

Mimo że tradycja prawa naturalnego sięga starożytności, a deklaracje praw podstawowych prezentowane były przez wieki, uznanie praw człowieka na poziomie światowym nastąpiło dopiero w 1948 r. Najważniejszy dokument o wolności religijnej to Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (UDHR), proklamowana przez Organizację Narodów Zjednoczonych. Został on przygotowany na podstawie dwóch innych tekstów. Na plan stworzenia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka wpłynęła m.in. inicjatywa brytyjskiego pisarza i historyka Herberta George’a Wellsa, który w dniu poprzedzającym drugą wojnę światową sformułował listę praw człowieka jako „celów wojennych”, które odegrały kluczową rolę w stworzeniu Powszechnej Deklaracji, a dwa lata później Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (EKPC).

Drugą inicjatywą, o której należy wspomnieć w ramach przygotowań do Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, jest oświadczenie prezydenta USA Franklina Delano Roosevelta, znane jako „przemówienie Czterech Wolności” z 1941 r.

W obu dokumentach podstawową ideą było to, że gdy naraża się życie obywateli na wojnie, państwo musi być w stanie wyrazić wartości, które reprezentuje. Nazwano je „prawami człowieka”, które odróżniają społeczeństwo demokratyczne od dyktatury, z którą się walczy. Początkowo była to dyktatura hitlerowskich Niemiec, a od lat pięćdziesiątych XX stulecia – Związku Radzieckiego, który pod wpływem marksizmu-leninizmu miał inne podejście do praw człowieka niż Europa Zachodnia i Stany Zjednoczone Ameryki.

W Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka wolność wyznania jest sformułowana w następujący sposób: „Każdy człowiek ma prawo wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę głoszenia swego wyznania lub wiary bądź indywidualnie, bądź wspólnie z innymi ludźmi, publicznie i prywatnie, poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianiu kultu i przestrzeganie obyczajów”.

Z przepisu tego można wyprowadzić trzy istotne wymiary wolności religijnej. Po pierwsze, wolność religijna jest proklamowana jako prawo powszechne, wraz z innymi prawami zawartymi w Deklaracji. Wolność ta obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań. Wolność religijna należy do „wszystkich”, gdziekolwiek i kiedykolwiek. Po drugie, wierzący może doświadczyć (powszechnej) wolności wyznania w kontekście publicznym, czyli wolności uzewnętrzniania religii. Można wyrażać wolność religijną razem z innymi przez modlitwę, przestrzeganie rytuałów religijnych, uczenie się i nauczanie. Krótko mówiąc, każdemu należy umożliwić głoszenie przekonań religijnych w miejscach publicznych. Trzeci wymiar wolności religijnej jest osiągnięciem XX wieku. Oznacza to, że dopiero niedawno dostrzeżono ten ważny aspekt wolności. Prawo to obejmuje swobodę zmiany wiary lub wyznania.

Prawo do zmiany religii lub przekonań stanowi ważny punkt. Powód jest oczywisty: o prawie do posiadania własnego zdania nie trzeba wspominać. To samo odnosi się do przekonań religijnych. Prawo do wyznawania religii implikuje możliwość zmiany przekonań religijnych lub postawy życiowej. W czasach Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka Organizacja Narodów Zjednoczonych była przeświadczona, że wolności religijnej można doświadczać jedynie wtedy, gdy obejmuje ona wolność przyjęcia odmiennej wiary lub zdystansowania się wobec religii. Oznacza to również możliwość pozostania poza jakąkolwiek religią.

Chyba o niczym tak często nie dyskutuje się we współczesnym świecie jak o wolności. Jest to tak bardzo popularny temat, iż Ojciec święty Benedykt XVI powiedział, że „Ludzkie problemy najszerzej dyskutowane [...]

we współczesnej refleksji moralnej sprowadzają się wszystkie do kwestii wolności człowieka”. W Liście do Galatów św. Paweł napisał: „Ku wolności wyswobodził nas Chrystus”. W czasach, gdy żył Paweł i pisał swój list, wolność była szczególnie ceniona, gdyż wielu ludzi było niewolnikami i dlatego potrafili, jak nikt inny, docenić fakt, iż Chrystus daje wolność. Dziś, po ponad 2000 lat, słowa te są aktualne, tym bardziej, że Kościół nieustannie przybliża pojęcie wolności religijnej oraz podejmuje na jej temat dyskusje na rozmaitych płaszczyznach. Sobór Watykański II uczy, że „prawdziwa wolność to wzniosły znak obrazu Boga w człowieku”, która jest najbardziej widoczną cechą człowieczeństwa i źródłem, z którego płynie godność ludzka.

Oddając do rąk Czytelników niniejszy zbiór, zarówno Autorzy, jak i Redaktorzy, wyrażają nadzieję, że dla wszystkich będzie to ciekawa lektura, pobudzająca do rozmyślenia nad przeszłością i teraźniejszością praw człowieka, ze szczególnym uwzględnieniem prawa do wolności religijnej.

Redaktorzy
Paulina Jabłońska i Paweł Szuppe

MARCELI RYSZARD GĘŚLA OFM

 <https://orcid.org/0000-0002-3773-0539>

Wyższa Szkoła Społeczno-Gospodarcza w Przeworsku

Wyższe Seminarium Duchowne w Kalwarii Zebrzydowskiej

GŁOSZENIE EWANGELII JAKO PROMOCJA WARTOŚCI POZYTYWNYCH W WYBRANYCH WYSTĄPIENIACH KSIĘDZA JERZEGO POPIEŁUSZKI

Z pewnością 16 października 1978 r. zrodził przełom w historii nie tylko Kościoła, Polski, ale też i świata. Wówczas na stolicę Piotrową został wybrany kardynał Karol Wojtyła, metropolita krakowski¹. Ten wybór wzbudził szczególnie w kraju, z którego pochodził papież powszechny entuzjazm. Narodowościowy zryw stał się początkiem wyzwolenia kraju spod wpływów komunizmu. W wyniku strajku w Stoczni Gdańskiej w 1980 r. powstał Niezależny Samorządowy Związek Zawodowy „Solidarność”. Dzięki wsparciu papieża Związek szybko rozwinął się w Polsce, co przyczyniło się do obalenia systemu komunistycznego². Szczególną wartością i przesłaniem, jakie niosła ze sobą „Solidarność”, była walka o prawdę i wolność – walka bez użycia przemocy, oparta na wierze chrześcijańskiej i tradycji narodu polskiego³. Wartość, na którą wskazywał papież, została wyrażona z pełną determinacją podczas pielgrzymki do Polski 2 czerwca 1979 r. Na placu zwycięstwa w Warszawie wobec zgromadzonej ludności ojciec święty powiedział: „Kościół przyniósł Polsce Chrystusa – to znaczy klucz do zrozumienia tej wielkiej i podstawowej rzeczywistości, jaką jest człowiek”. W wygłoszonym przesłaniu papież z mocą podkreślił zależność, jaka zachodzi między Chrystusem a człowiekiem. Chcąc zrozumieć człowieka trzeba patrzeć na niego oczyma Chrystusa. Także „nie

¹ J. Twarog, *Las huellas de san Juan Pablo II en la Argentina*, Buenos Aires 2015, s. 15.

² A. Chiffolo, *Pope John Paul II 1920–2005, In my own words*, London 2005, s. 10; J. Przybyłowski, „Rzut oka” na nauczanie kard. Stefana Wyszyńskiego o wolności w roku 1958, w: *Kardynał Wyszyński a wolność religijna w Europie*, red. W. Cisto [i in.], Pelplin 2021, s. 171.

³ V. Salvoldi, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko*, Warszawa 2010, s. 20.

można bez Chrystusa zrozumieć dziejów Polski – przede wszystkim jako dziejów ludzi, którzy przeszli i przechodzą przez tę ziemię”. Z pewnością do tych synów polskiej ziemi możemy zaliczyć bł. ks. Jerzego Popiełuszkę. Był człowiekiem, który za walkę o wolność i prawdę złożył w darze Kościołowi i Ojczyźnie największy dar – własne życie.

Ze względu na zbliżający się w 2024 r. jubileusz 40. rocznicy męczeńskiej śmierci ks. Jerzego Popiełuszki w niniejszym opracowaniu świadomie skupiono się m.in. na homiliach ks. Jerzego, które były jednymi z ostatnich czy też ostatnimi słowami, które skierował do zgromadzonych wiernych. One bowiem ukierunkowują odbiorcę na przyjmowanie wartości moralnych stojących na straży życia ludzkiego i jego jakości.

Odniesienie do tematu pracy

Biorąc pod uwagę, że głoszone przez ks. Popiełuszkę Słowo Boże docierało do wielkiej rzeszy ludzi o różnym statusie społecznym, istotnym staje się fakt krótkiego wprowadzenia w termin „promocja” zauważalny w kaznodziejskim przepowiadaniu ks. Jerzego. Polskie znaczenie terminu „promocja” pochodzi z łac. *promotio* i znaczy tyle co awans, poparcie czy posunięcie naprzód. Język polski zna wiele znaczeń tego terminu. I tak możemy go odnieść do zabiegów marketingowych w ekonomii, których celem jest rozpowszechnienie pewnego stylu życia, danej rzeczy czy produktu, a także sprzedaż wyrobu po obniżonej cenie. Terminem tym posługują się też różne grupy społeczne. Stąd mówimy o promocji wojskowej przy nadaniu stopnia oficerskiego czy też promocji w instytucie naukowym⁴. Słowo promocja odnosi się także do konkretnych zdarzeń życia ludzkiego. W myśl Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes* czytamy: „Wszyscy bowiem, którzy przyczyniają się do rozwoju wspólnoty ludzkiej na płaszczyźnie rodzinnej, kulturalnej, gospodarczej, społecznej i politycznej, zarówno w zakresie krajowym jak i międzynarodowym, zgodnie z planem Bożym wyświadczają niemałą pomoc także i społeczności Kościoła w tym, w czym zależy ona od zewnętrznych warunków”⁵. Wewnętrznie Kościół jest nieskrępo-

⁴ M. Tytuła, J. Okaramus, *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa – Bielsko-Biała 2011, s. 192.

⁵ Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, 7 XII 1965, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Poznań 2002, n. 44.

wany i wolny od jakichkolwiek systemów politycznych, społecznych czy ekonomicznych⁶.

Odwołując się do wartości pozytywnych⁷ prezentowanych w przepowiadaniu ks. Popiełuszki, należy zaznaczyć, że odnosił się do tych powszechnie znanych stanowiących przedmiot potrzeb, dążeń i aspiracji człowieka⁸, rozumiejąc je jako ważne dobra na tyle, by je w życiu osiągnąć⁹. Z pewnością możemy zaliczyć do nich głoszoną prawdę, wolność, miłość, dobro, sprawiedliwość, a także męstwo¹⁰.

Kapelan ludzi pracy i „Solidarności”

Analizując początki pracy duszpasterskiej młodego wówczas kapłana ks. Jerzego Popiełuszki w ujęciu tylko historycznym, moglibyśmy powiedzieć, że był to splot zdarzeń, które zaważyły, iż ks. Jerzy stał się duchowym przywódcą ludzi pracy. Należy pamiętać, że był on przede wszystkim kapłanem prowadzącym ludzi do Boga¹¹. Patrząc przez pryzmat wiary trudno jest jednak nie spostrzec Bożego pierwiastka także i w początkowej pracy młodego prezbitera. Zanim powstała „Solidarność”, ks. Jerzy został skierowany do pracy przez kardynała Wyszyńskiego jako rezydent. Było to cztery miesiące przed powstaniem Związku. Być skierowanym do pracy jako rezydent oznacza mieć więcej czasu na obowiązki duszpasterskie wykonując te, które jest się w stanie wypełnić. Rezydenci to kapłani, którzy podejmują studia specjalistyczne, mają problemy zdrowotne bądź też z innych powodów uznanych przez przełożonych pełnią tymczasowo zleczone im zadania. Być może i w przypadku ks. Jerzego ze względu na jego wątły stan zdrowia również została podjęta taka decyzja. Mimo tego czas jego pracy był bardzo wypełniony różnymi posługami. Szczególnie jeśli chodzi o pomoc ludziom będącym w potrzebie. Sytuacja ks. Jerzego uległa zmianie, gdy 28 sierpnia 1980 r. kard. Stefan Wyszyński

⁶ J. Różański, *Misje wobec integralnego rozwoju człowieka*, w: *Działalność charytatywna jako przejaw wolności religijnej*, red. M. Boguszewski [i in.], Warszawa 2021, s. 199.

⁷ W słowniku psychologicznym czytamy, iż są to „Wszelkie zasoby, zdarzenia, działania pozwalające danej jednostce na odczuwanie pozytywnych stanów emocjonalnych”, <https://somentiq.pl/slownik/w/wartosci-pozytywne> [3.09.2023].

⁸ J. Mariański, W. Zdaniewicz, *Wartości religijne i moralne młodych Polaków*, Warszawa 1991, s. 175.

⁹ L. Dyczewski, *Kultura polska w procesie przemian*, Lublin 1995, s. 104.

¹⁰ http://www.profesor.pl/mat/pd7/pd7_e_wieteka_20070525_1.pdf [6.09.2023].

¹¹ J. Sochoń, *Wstęp*, w: *Książka Jerzy Popiełuszko. Kazania 1982–84*, Warszawa 1998, s. 26.

potrzebował kapłana do pracy duszpasterskiej wśród strajkujących robotników Huty Warszawa. Pozytywną odpowiedź dał prymasowi Polski 33-letni ks. Jerzy, pracujący wówczas w parafii św. Stanisława Kostki w Warszawie¹². W ten sposób ks. Jerzy rozpoczął nowy rozdział życia w posłudze kapłańskiej. Etap niezwykle trudnej misji w historii Kościoła w Polsce. Był to czas, gdy kazania można było głosić tylko w czasie liturgii. Były one jednak podsłuchiwane przez tajnych agentów bezpieki¹³, która miała na celu m.in. zapewniać bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne kraju¹⁴.

Posługa w zakładzie

W ostatnią niedzielę sierpnia w 1980 r. duszpasterz „Solidarności” udał się do huty, gdzie odprawił pierwszą Mszę św. dla robotników. Był z nimi obecny także podczas strajków i w czasie stanu wojennego wprowadzonego 13 grudnia 1981 r. Brał też udział w procesach sądowych odbywających się przeciwko ludziom „Solidarności” i wspomagał ich rodziny organizując pomoc prawną i charytatywną¹⁵. Pierwszy kontakt z robotnikami wpisał się głęboko w pamięć ks. Jerzego. Zrelacjonował to zdarzenie w następujący sposób: „Prawdę mówiąc nie znałem tego środowiska. W mojej pracy duszpasterskiej spotykałem się jako kapłan z różnymi kategoriami pracowników. Jednak od sierpnia 1980 r. znalazłem się na dobre wśród pracowników”¹⁶. Sytuacja ta była wielkim i niedającym się przewidzieć wyzwaniem. Wszystko było nowe: miejsce sprawowania liturgii, oczekiwania pracowników, podziw, troska. Świadczą o tym słowa, które dziś z perspektywy czasu brzmią jak scenariusz do teatralnej sztuki. „Tego dnia i tej Mszy św. nie zapomnę do końca życia. Szedłem z ogromną treścią. Już sama sytuacja była zupełnie nowa. Co zastanę? Jak mnie przyjmą? Czy będzie gdzie odprawiać? Kto będzie czytał teksty, śpiewał? Takie, dziś może naiwnie brzmiące pytania, nurtowały mnie w drodze do fabryki. I wtedy przy bramie przeżyłem pierwsze wielkie zdumienie. Gęsty szpaler ludzi – uśmiechniętych i spłakanych jednocześnie. I oklaski. Myślałem, że ktoś ważny idzie za mną. Ale to były oklaski na powitanie pierwszego w historii tego zakładu księdza przekraczającego jego bramę. Tak sobie wtedy

¹² A. Lewek, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko symbol ofiar komunizmu*, Warszawa 1991, s. 10–11.

¹³ Salvoldi, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko*, s. 22.

¹⁴ <https://edukacja.ipn.gov.pl/edu/wystawy/prl/bezpieka-w-prl>; [https://pl.wikipedia.org/wiki/Służba_Bezpieczeństwa_\(PRL\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Służba_Bezpieczeństwa_(PRL)) [4.08.2023].

¹⁵ Lewek, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko symbol ofiar komunizmu*, s.11.

¹⁶ Salvoldi, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko*, s. 23.

pomyślałem – oklaski dla Kościoła, który przez trzydzieści parę lat wytrwale pukał do fabrycznych bram. Niepotrzebne były moje obawy – wszystko było przygotowane: ołtarz na środku placu fabrycznego, i krzyż, który potem został wkopany przy wejściu, przetrwał ciężkie dni i stoi do dzisiaj otoczony ciągle świeżymi kwiatami, i nawet prowizoryczny konfesjonał. Znaleźli się lektorzy. Trzeba było słyszeć te męskie głosy, które niejednokrotnie przemawiały niewyszukanymi słówkami, a teraz z namaszczeniem czytały święte teksty. A potem z tysięcy ust wyrwało się jak grzmot: «Bogu niech będą dzięki!». Okazało się, że potrafią też śpiewać, o wiele lepiej niż w świątyniach. Przedtem była jeszcze spowiedź. Siedziałem na krześle, plecami niemal opierając się o jakieś żelastwa, a te twarde chłopy w usmarowanych kombinezonach klękali na asfalcie zrudziałym od smarów i rdzy¹⁷.

Msze św. za Ojczyznę

Ks. Jerzy Popiełuszko był tym, który od stycznia 1982 r. sprawował w kościele na Żoliborzu Eucharystię w intencji Ojczyzny. Wieść o tym rozchodziła się szerokim echem¹⁸. Był także pierwszym kapłanem, który w historii oficjalnie przekroczył bramy Huty Warszawa. Msza św. sprawowana przez kapelana „Solidarności” otwierała pewien nowy rozdział w życiu pracowników i uczestników liturgicznego zgromadzenia¹⁹. Warto zaznaczyć, że wszystkie msze św. za Ojczyznę oprócz pierwszej, którą sprawował ks. Teofil Bogucki w kościele pw. św. Stanisława Kostki na Żoliborzu, były celebrowane przez ks. Popiełuszkę. Te Msze święte za Ojczyznę odegrały wielką rolę w życiu ówczesnych Polaków. Stały się fundamentem pod drogę do wolności narodu polskiego²⁰. Na nich ludzie pracy, a także stęsknieni prawdy uczyli się jak żyć słowami papieża Polaka, który mówił: „Człowiek jest powołany do wolności. Nie ma wolności bez odpowiedzialności i bez umiłowania prawdy”. A czym jest prawda? Odpowiedzi na to pytanie nie tylko nie udzielił Piłat²¹. Odpowiedzi na to pytanie unikali także ci, w „których rękach” były losy Ojczyzny. Chry-

¹⁷ <http://kspopieluszko.blogspot.com/2010/10/20-pierwsza-msza-sw-w-strajkujacej.html> [4.08.2023].

¹⁸ P. Nitecki, *Głosił Chrystusa – prawdę, która daje wolność*, w: *Mój krzyk Ojczyzny był krzykiem*, red. J. Korcz, Warszawa 2004, s. 121.

¹⁹ Salvoldi, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko*, s. 25.

²⁰ Tamże, s. 26.

²¹ J. Ratzinger/Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu. Od wjazdu do Jerozolimy do Zmartwychwstania*, Kielce 2011, s. 209.

statusowe słowa z Ewangelii według św. Jana (J 14, 6) wyrażają podstawowe zadanie wiary chrześcijańskiej. Tylko, gdy ona jest prawdą dotyczy wszystkich ludzi²². Chrystus uczy, że najwspanialszym wypełnieniem wolności jest miłość, która urzeczywistnia się w oddaniu i służbie. Prawdziwie wolny jest ten, kto potrafi stawiać sobie ograniczenia²³. Sprawowane Msze św. z udziałem robotników, były także pamięcią o wielkim papieżu Polaku, czego dowodem był m.in. zamieszczony z tyłu ołtarza napis: „Ojciec Święty, modlimy się za Ciebie”²⁴. Msze św. pod przewodnictwem ks. Jerzego skupiały nie tylko klasę robotniczą, ale brali w niej udział także przedstawiciele świata kultury i sztuki, którzy pod koniec Eucharystii przedstawiali programy poetycko-muzyczne nawiązujące do wartości patriotycznych²⁵. Msze św. stały się dla ówczesnej władzy wielkim problemem, który starano się rozwiązać stosując pomówienia. Jerzy Urban, pseudonim Jan Rem w tygodniku „Tu i teraz” o Mszach św. za Ojczyznę pisał, iż są one „seansami nienawiści oraz czarnymi mszami”²⁶.

Podczas comiesięcznych Mszy „ojczyźnianych” kapelan „Solidarności” miał odwagę nazywać rzeczy po imieniu. Głosząc ewangeliczne przesłanie wolności i prawdy, w tym duchu odnosił się do rzeczywistości. Jak pisał w biografii ks. Jerzego Popiełuszki Janusz Kotański: „Jego siłą (ks. Jerzego – przyp. autora) było to, co mówił, a nie jak mówił [...]. Słowa wypowiedane w kościele św. Stanisława Kostki krążyły po Polsce, budząc wszędzie nadzieję, nie pozwalając ludziom zapomnieć o godności dzieci Bożych i prawie do wolności”²⁷.

Wolność i prawda w przepowiadaniu Słowa Bożego

Mając na uwadze proklamowanie Słowa Bożego, mamy świadomość, że jego moc nie leży w ludzkiej sile, ale Bożej tajemnicy²⁸. Ewangelizacja, której dobrym pasterzem stał się ks. Jerzy, związana była z głoszeniem Ewangelii²⁹ tym, „którzy nie znają Jezusa Chrystusa lub zawsze Go odrzucali”

²² J. Ratzinger, *Wiara, prawda, tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*, Kielce 2005, s. 147.

²³ *List od Jana Pawła II*, <https://www.centrumjpII/list-od-jana-pawla-ii-o-wolnosci/> [17.08.2023].

²⁴ Salvoldi, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko*, s. 27.

²⁵ J. Kotański, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko*, Warszawa 2004, s. 41–42.

²⁶ Ł. Marek, *Msze święte za Ojczyznę*, www.polska1918-89.pl/PDF/msze-swiete-za-ojczyzne,5439.pdf [17.08.2023].

²⁷ Kotański, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko*, s. 42.

²⁸ J. Sochoń, *Dobrego dnia z bł. ks. Jerzym Popiełuszką*, Łódź 2010, s. 15.

²⁹ J. Różański, *Misje a promocja ludzka*, Warszawa 2011, s. 9.

(EG, n. 14). To doświadczenie Boga, który w sposób sobie wiadomy posyła swoich uczniów³⁰, „by głosili Ewangelię wszelkiemu stworzeniu” (Mk 16, 15). Pasterz wolności i prawdy – ks. Popiełuszko z pewnością miał świadomość posłannictwa Kościoła³¹, wprowadzając w duszpasterski program słowa z Pierwszego Listu do Koryntian „biada mi gdybym nie głosił Ewangelii” (9, 16). Głosił kazania odnoszące się do bieżącej sytuacji w Polsce, a mające na celu podnieść na duchu pracowników i ich rodziny³². Jak wspomina ks. Piotr Nitecki, w przepowiadaniu ks. Jerzego rzeczywiście nie chodziło o politykę lecz o ewangelizację. W kazaniach dało się słyszeć uniwersalne przesłanie Kościoła, który stoi po stronie człowieka zewnętrznie zniewolonego poprzez system totalitarny. „To nie była żadna polityka, ale głoszenie Jezusa Chrystusa”³³. W kazaniach religijno-patriotycznych mówił o ideałach prześladowanej „Solidarności”. W homilii z 29 sierpnia 1982 r. powiedział: „W grudniową noc ubiegłego roku, w sposób gwałtowny i bolesny zostało złamane Porozumienie z Wybrzeża i Śląska. Został zadany cios i zadana rana, która przecież ciągle krwawi. Nie jest to rana śmiertelna, bo nie można zadać rany śmiertelnej czemuś, co jest nieśmiertelne. Nie można uśmiercić nadziei”³⁴.

Kazania ks. Jerzego były jak magnes. Przyciągały tłumy. Słuchało się je z zapartym tchem – relacjonuje w swojej książce Milena Kindziuk. Kaznodzieja nie bał się mówić prawdy. Obawiał się tylko jednego – zdrady Chrystusa. W przemówieniach stawiał swym słuchaczom wymagania. Choć jego głos był pozornie pozbawiony emocji, to w istocie trafiał bezpośrednio do odbiorcy. Nie bał się podejmować trudnych tematów związanych z przebaczeniem, wolnością i prawdą. W jednym z kazań powiedział: „Naród polski nie nosi w sobie nienawiści i dlatego zdolny jest wiele przebaczyć, ale tylko za cenę powrotu do prawdy. Bo prawda i tylko prawda jest pierwszym warunkiem

³⁰ M.R. Gęśła, *Argentyna – misyjna droga do świętości Brata Jerzego Łakomiaka OFM, „Annales Missiologici Posnanienses”, 27(2023), s. 66.*

³¹ Tenże, *Działalność misyjna i polonijna bernardynów w Argentynie w latach 1957–2018*, Warszawa 2022, s. 206 (mps – biblioteka UKSW); tenże, *Życie, działalność i obecność bernardynów w Martin Coronado – wybrane zagadnienia*, w: *Franciszkańska działalność misyjna w służbie Ewangelii*, red. M.R. Gęśła, A. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2020, s. 44; tenże, *Udział klasztoru bernardyńskiego w Przeworsku w działalności misjonarzy bernardyńskich poza granicami kraju w latach 1974–2014*, w: *550 lat obecności OO. Bernardynów w Przeworsku (1465–2015)*, red. M.R. Gęśła, A.K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2014, s. 247.

³² P. Raina, *Ks. Jerzy Popiełuszko męczennik za wiarę i Ojczyznę. W służbie Kościoła*, Olsztyn 1990, s. 97.

³³ Nitecki, *Głosił Chrystusa – prawdę, która daje wolność*, s. 122–123.

³⁴ Lewek, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko symbol ofiar komunizmu*, s. 13.

zaufania. Naród tak boleśnie doświadczany już nie wierzy gołosłownym deklaracjom”. Mówił także, iż prawda musi kosztować. Z relacji świadków możemy wywnioskować, że ks. Jerzy w swych mowach nigdy nie wydawał wiernym żadnych poleceń, które mogłyby zakłócić porządek życia publicznego. Stwierdzenie to poparł mecenas Edward Wende, mówiąc, że ks. kapelan mówił prawdę w odniesieniu do Ewangelii, prawdę, która dla komunistów była niewygodna³⁵. Za głoszenie prawdy oraz wierność wartościom chrześcijańskim ks. Jerzy był poddawany szykanom. Do jego mieszkania podrzucano materiały wybuchowe, ciągnano go przed sądy i prokuraturę³⁶.

W zeznaniach procesowych swoimi spostrzeżeniami podzieliła się matka ks. Jerzego, Marianna Popiełuszko. Podczas przesłuchania wyznała: „Mój syn ksiądz Jerzy nigdy nie czynił czegoś, co by podburzało ludzi do zakłócania porządku i bezpieczeństwa publicznego. Pod koniec Mszy św. zawsze prosił wiernych, żeby rozchodzili się w spokoju. Przestrzegał czasem przed prowokatorami”³⁷. A także i tym okazywał szacunek, widząc w nich obraz dziecka Bożego, o którym mówił w homilii wygłoszonej podczas Mszy św. za Ojczyznę 29 stycznia 1984 r.³⁸

Ostatnie rozważanie

Na kilka godzin przed męczeńską śmiercią w dniu 19 października 1984 r. ks. Jerzy wygłosił w Bydgoszczy ostatnie kazanie. Znamienne jest to, że było to w kościele pod wezwaniem Świętych Polskich Braci Męczenników³⁹. Refleksją napawają także słowa prymasa Stefana Wyszyńskiego, odnoszące się do miejscowego kościoła: „Świątynia ta ma upamiętniać po wieczne czasy wszystkich bezimiennych Polaków, którzy oddawali swoje życie za wiarę i ojczyznę, a nie zostali wyniesieni na ołtarze”⁴⁰. Przemawiając do środowisk robotniczych, kapelan powiedział to, co stało się jego rozpoznawalnym wezwaniem-testamentem: „zło zwyciężać dobrem”⁴¹.

³⁵ M. Kindziuk, *Ksiądz Jerzy zwyciężał dobrem*, Warszawa 2009, s. 90–91.

³⁶ T. Bogucki, *Zaczęli go szykanować, w: Zło dobrem zwyciężaj. Ks. Jerzy Popiełuszko*, red. B. Bobowska, Częstochowa 2008, s. 26.

³⁷ M. Kindziuk, *Matka świętego. Poruszające świadectwo Marianny Popiełuszko*, Kraków 2012, s. 171–172.

³⁸ *Z homilii wygłoszonej podczas Mszy św. za Ojczyznę 29 stycznia 1984 roku*, w: *Jestem gotowy na wszystko*, oprac. J. Jabłkowska [i in.], Warszawa 1997 s. 67.

³⁹ Raina, *Ks. Jerzy Popiełuszko męczennik za wiarę i Ojczyznę*, s. 215.

⁴⁰ www.meczennicy.bydgoszcz.pl [19.08.2023].

⁴¹ Lewek, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko symbol ofiar komunizmu*, s.14.

Przemowę podczas nabożeństwa różańcowego ks. Jerzy oparł na pięciu tajemnicach bolesnych. Rozpoczął od modlitwy do Maryi, Matki polskiej ziemi, Królowej Polski i Matki Bolesnej, przenosząc wiernych do zbawczych wydarzeń Chrystusa od chwili agonii, aż po Kalwarię. We wstępnej modlitwie nie mogło zabraknąć modlitwy o pokój i wolność w Ojczyźnie.

W rozważaniu pierwszej tajemnicy „agonii w Ogrójcu” przywołał słowa Jana Pawła II skierowane do Matki Bożej Częstochowskiej. Słowa, w których papież dziękując Maryi, dziękuje zarazem tym, którzy nie dali się zwyciężyć złu, ale je pokonują siłą dobra. Tylko ten, kto potrafi przewycięzać zło, pomnażać dobro, może zachować godność dziecka Bożego. Trzeba dużo mówić o godności człowieka – głosił kaznodzieja, bo w ten sposób człowiek staje ponad wszystkim, co jest w świecie – wszystkim oprócz Boga. Na tej kanwie nawiązał także do wolności jako wielkości człowieka.

W drugim rozważaniu „biczowanie Pana Jezusa” na wstępie kontynuował myśl o godności człowieka, który zachowując ją i kierując się sprawiedliwością, może powiększać dobro, zwyciężając zło. Prawda i miłość są fundamentem sprawiedliwości. Nawołując do pokoju, mówił o skutkach braku i miłości i dobra. Tam, gdzie ich nie ma, w życie ludzkie wkracza nienawiść i przemoc, które wykluczają sprawiedliwość, a której źródłem jest sam Bóg. Gdzie jest miejsce dla Boga, jest także przestrzeń na sprawiedliwość. Trzeba mieć świadomość, jaką krzywdę wyrządza się narodowi, gdy z życia społecznego próbuje się wyrzucić Boga i czyni się to urzędowo, ateizując naród za pieniądze. Mówienie o sprawiedliwości to obowiązek wszystkich, konkludował kaznodzieja⁴². Jako dopełnienie rozważania zacytował słowa starożytnego myśliciela: „Złe czasy, gdy sprawiedliwość nabiera wody w usta”⁴³.

Rozważanie kolejnej bolesnej tajemnicy „cierniem ukoronowanie Pana Jezusa” kaznodzieja rozpoczął od słów, które stały się mottem jego kapłańskiej posługi: „zwyciężać zło dobrem”. By jednak sprostać temu zadaniu potrzeba wierności prawdzie. Wartość tę w człowieku zaszczepił Bóg, więc ma on naturalne dążenie do niej i pragnienie unikania kłamstwa. Podobnie jak sprawiedliwość i miłość prawda musi kosztować. Wierność prawdzie przeraża ludzi zalekzionych i małych. Dla wielu jest ona niewygodna, dlatego trwa od wieków nieustanna z nią walka⁴⁴. Ks. Jerzy poddając pod rozważanie zagad-

⁴² Raina, *Ks. Jerzy Popiełuszko męczennik za wiarę i Ojczyznę*, s. 215–216.

⁴³ <https://biogramy.ipn.gov.pl/bio/wszystkie-biogramy/ksiadz-gerzy-popieluszk/kazania/109739,24-czerwca-1984.html> [19.08.2023].

⁴⁴ Raina, *Ks. Jerzy Popiełuszko męczennik za wiarę i Ojczyznę*, s. 216–217.

nienie prawdy, odwołał się również do słów prymasa kardynała Wyszyńskiego: „ludzi mówiących w prawdzie nie trzeba wielu. Chrystus wybrał niewielu do głoszenia prawdy, tylko słów kłamstwa musi być dużo, bo kłamstwo jest detaliczne i sklepikarskie, zmienia się jak towar na półkach. Musi być ciągle nowe, musi mieć wiele sług, którzy wedle programu nauczą się go na gwałt w innym kłamstwie”⁴⁵. Potrzeba niewielu ludzi, by głosić prawdę – kontynuował kaznodzieja, natomiast potrzeba wielu, by posługiwać się „techniką zaprogramowanego kłamstwa”. Czasy są trudne, gdy nawet w czasopiśmie katolickich dokonuje się cenzury, by nie ukazało się oblicze prawdy. Nie jest łatwo katolikom, gdy zabrania się im bronić własnych przekonań i chronić przed krzywdzącymi atakami oszczerstw i pomówień. Swoje przemyślenia ks. Jerzy odniósł także do historii wydarzeń ostatnich lat. Wspomniał o zasianych w ojczystą glebę ziarnach kłamstwa i ateizmu. Kończąc rozważanie, zachęcił wszystkich do modlitwy, by życie ludzkie było przepięknie prawdą⁴⁶.

W rozważaniu przedostatniej tajemnicy różańcowej „dźwiganie krzyża” odwołał się do cnoty męstwa, która przewycięża ludzkie słabości. W swoich przemyśleniach posunął się jeszcze głębiej, mówiąc, że chrześcijanin powinien być obrońcą wartości, jakimi są sprawiedliwość, dobro, miłość i wolność, a nie tylko tym, który potępia zło. O te wartości trzeba upominać się nie tylko dla siebie, ale i dla innych. Tu również odwołał się do słów Prymasa Tysiąclecia: „Biada społeczeństwu, którego obywatele nie rządzą się męstwem, przestają być wtedy obywatelami, stają się zwykłymi niewolnikami [...]”⁴⁷. Biada władcom, którzy chcą pozyskać obywatela za cenę zastraszenia i niewolniczego lęku”⁴⁸. Wspomniał również o wzajemnej współpracy między rządzącymi a obywatelami, którym w równym stopniu winno zależeć na trosce o wspólne męstwo⁴⁹. W modlitwie kończącej rozważanie tajemnicy prosił Chrystusa dźwigającego krzyż, by ludzie w walce o wartości chrześcijańskie kierowali się cnotą męstwa⁵⁰.

W tajemnicy „ukrzyżowania Pana Jezusa” ks. Jerzy przypomniał słowa Jana Pawła II wypowiedziane podczas stanu wojennego w modlitwie do

⁴⁵ J. Popiełuszko, *Zachować godność, by móc powiększyć dobro*, <https://teologiapolityczna.pl/ks-gerzy-popieluszko-zachowac-godnosc-by-moc-powiekszac-dobro> [21.08.2023]; Lewek, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko symbol ofiar komunizmu*, s. 16.

⁴⁶ J. Popiełuszko, *Homilie*, Warszawa 1984, s. 139.

⁴⁷ Raina, *Ks. Jerzy Popiełuszko męczennik za wiarę i Ojczyznę*, s. 218.

⁴⁸ Popiełuszko, *Homilie*, s. 140.

⁴⁹ Lewek, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko symbol ofiar komunizmu*, s.17.

⁵⁰ Raina, *Ks. Jerzy Popiełuszko męczennik za wiarę i Ojczyznę*, s. 218.

Czarnej Madonny. Mówił, że naród pozbawiony praw nie może prawidłowo się rozwijać. Szczególnie, gdy jego działanie warunkowane jest siłą przemocy, która „dowodzi moralnej niższości”. Patrząc na pozytywne cechy walki odniósł się do tej mającej na celu walkę ludzkich myśli jako przeciwwagę walki przemocą. Poddając analizie idee wolnościowe, kaznodzieja przypomniał o zadaniach „Solidarności”, która zadziwiając nie tylko Polskę, podjęła się walki nie przemocą, ale na kolanach, broniąc ludzkiej godności i szacunku do rodzaju ludzkiego. Przed końcową modlitwą, w której modlono się o wolność od lęku i przemocy, ks. Jerzy poparł swoje wystąpienie słowami prymasa Wyszyńskiego: „powstała Solidarność, która udowodniła, że do przebudowy społeczno-gospodarczej wcale nie trzeba zrywać z Bogiem”⁵¹.

(Nie)skrępowany świadek krzyża

Czytając i rozważając teksty i wypowiedzi ks. Popiełuszki możemy stwierdzić, że kochał życie, choć był przygotowany na przyjęcie cierpienia, krzyża, a nawet śmierć. Należy podkreślić, że zamach na życie ks. Jerzego był już planowany wcześniej. Jak zeznali sami zamachowcy: Piotrowski, Chmielewski i Pękala, było to w dniu 13 października 1984 r., gdy ks. Popiełuszko wraz ze współpracownikami wracał z Gdańska do Warszawy po zakończonych uroczystościach nadania jemu i ks. Henrykowi Jankowskiemu tytułu kapelanów świata pracy. Tym razem zamach okazał się nieudany⁵². Mimo niebezpieczeństwa ks. Jerzy był człowiekiem odwagi i zaufania Bogu. Mając świadomość czekającej go śmierci, o czym wspominał najbliższym, zachowywał się spokojnie. W wystąpieniach nawoływał do modlitwy i unikania przemocy. Podczas powrotu do Warszawy z 18 na 19 października 1984 r. w Górsku niedaleko Torunia został porwany przez funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa i bestialsko zamordowany⁵³. Jego ciało znaleziono w Zalewie Wiślanym we Włocławku. Badania potwierdziły, że przed śmiercią był torturowany⁵⁴. Choć skrępowano jego ciało, nie zdołano skrępować jego wewnętrznej wolności i miłości do Boga i Ojczyzny. Przyjmując krzyż, jak sam zaznaczył podczas homilii, „ujmujemy dziś to, co najbardziej piękne i wartościowe w człowieku. Innej drogi nie ma. I dlatego krzyże naszej Oj-

⁵¹ Lewek, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko symbol ofiar komunizmu*, s.19.

⁵² P. Raina, *Ks. Jerzy Popiełuszko męczennik za wiarę i Ojczyznę. Proces toruński*, Olsztyn 1990, s. 44.

⁵³ Salvoldi, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko*, s. 38.

⁵⁴ Tamże, s. 39.

czynny, krzyże nasze osobiste, krzyże naszych rodzin, muszą doprowadzić do zwycięstwa, do zmartwychwstania, jeżeli łączymy je z Chrystusem”⁵⁵.

STRESZCZENIE

Działalność ks. Jerzego Popiełuszki jako kapelana „Solidarności” niewątpliwie przyczyniła się do ukazania wiernym Kościoła, a tym z dala od niego ponadczasowe wartości. Moc do pracy duszpasterskiej czerpał z Eucharystii. Wypowiadane często słowa w homiliach były fundamentem i wskazówkami na drodze do wolności. Stały się one programem ludzi pracy, którzy w duchu patriotyzmu walczyli o wolność i prawdę. Mając świadomość grożącego niebezpieczeństwa, do końca pozostał wierny Chrystusowemu nauczaniu. Ks. Jerzy, będąc człowiekiem zaufania Bogu, nie przestraszył się zła, ale jak sam mówił „jestem gotowy na wszystko”. Nieugięta wiara i bohaterstwo ks. Jerzego, miłość do Boga i Ojczyzny przypieczętowały finalnie jego misję głoszenia Ewangelii męczeńską śmiercią.

Słowa kluczowe: ks. Jerzy Popiełuszko, męczeństwo, patriotyzm, bohaterstwo, wiara, wolność, prawda.

ABSTRACT

Fr. George Popieluszko's activities as a Solidarity chaplain undoubtedly contributed to showing timeless values to the faithful of the Church, but also to those far from it. He drew strength for his pastoral work from the Eucharist. The words often spoken in homilies were the foundation and guidance on the road to freedom. They became the program of working people who fought for freedom and truth in the spirit of patriotism. Aware of the looming danger, he remained faithful to Christ's teaching to the end. Fr. George, being a man of trust in God, was not frightened of evil, but as he himself said, "I am ready for anything". Fr. George's unyielding faith and heroism, his love for God and his homeland ultimately sealed his mission to preach the Gospel with a martyr's death.

Key words: Fr. George Popieluszko, martyrdom, patriotism, heroism, faith, freedom, truth.

BIBLIOGRAFIA

Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, 7 XII 1965, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Poznań 2002, s. 526–606.

⁵⁵ Tamże, s. 37.

- Bogucki T., *Zaczęli go szykanować*, w: *Zło dobrem zwyciężaj. Ks. Jerzy Popiełuszko*, red. B. Bobowska, Częstochowa 2008.
- Chiffolo A., *Pope John Paul II 1920–2005. In my own words*, London 2005.
- Dyczewski L., *Kultura polska w procesie przemian*, Lublin 1995.
- Gęśła M., *Życie, działalność i obecność bernardynów w Martin Coronado – wybrane zagadnienia*, w: *Franciszkańska działalność misyjna w służbie Ewangelii*, red. M. Gęśła, A. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2020, s. 43–63.
- Gęśła M.R., *Argentyna – misyjna droga do świętości Brata Jerzego Łakomiaka OFM, „Annales Missiologici Posnanienses”*, 27(2023), s. 66–73.
- Gęśła M.R., *Udział klasztoru bernardynskiego w Przeworsku w działalności misjonarzy bernardynskich poza granicami kraju w latach 1974–2014*, w: *550 lat obecności OO. Bernardynów w Przeworsku (1465–2015)*, red. M.R. Gęśła, A.K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2014, s. 247–258.
- Gęśła R., *Działalność misyjna i polonijna bernardynów w Argentynie w latach 1957–2018*, Warszawa 2022 (mps – biblioteka UKSW).
- Homilia wygłoszona podczas Mszy św. za Ojczyznę 29 stycznia 1984 roku*, w: *Je-stem gotowy na wszystko*, oprac. J. Jabłkowska [i in.], Warszawa 1997.
- Kindziuk M., *Ksiądz Jerzy zwyciężał dobrem*, Warszawa 2009.
- Kindziuk M., *Matka świętego. Poruszające świadectwo Marianny Popiełuszko*, Kraków 2012.
- Kotański J., *Ksiądz Jerzy Popiełuszko*, Warszawa 2004.
- Lewek A., *Ksiądz Jerzy Popiełuszko symbol ofiar komunizmu*, Warszawa 1991.
- List od Jana Pawła II*, <https://www.centrumjpII/list-od-jana-pawla-ii-o-wolnosc/> [17.08.2023].
- Marek Ł., *Msze święte za Ojczyznę*, www.polska1918-89.pl/PDF/msze-swiete-za-ojczyzne,5439.pdf [17.08.2023].
- Mariański J., Zdaniewicz W., *Wartości religijne i moralne młodych Polaków*, Warszawa 1991.
- Nitecki P., *Głosił Chrystusa – prawdę, która daje wolność*, w: *Mój krzyk Ojczyzny był krzykiem*, red. J. Korcz, Warszawa 2004, s. 121–126.
- Popiełuszko J., *Homilie*, Warszawa 1984.
- Popiełuszko J., *Zachować godność, by móc powiększyć dobro*, <https://teologia-polityczna.pl/ks-jerzy-popieluszko-zachowac-godnosc-by-moc-powiekszac-dobro> [21.08.2023].

- Przybyłowski J., „Rzut oka” na nauczanie kard. Stefana Wyszyńskiego o wolności w roku 1958, w: *Kardynał Wyszyński a wolność religijna w Europie*, red. W. Cisko [i in.], Pelplin 2021, s. 161–176.
- Raina P., *Ks. Jerzy Popiełuszko męczennik za wiarę i Ojczyznę. Proces toruński*, Olsztyn 1990.
- Raina P., *Ks. Jerzy Popiełuszko męczennik za wiarę i Ojczyznę. W służbie Kościoła*, Olsztyn 1990.
- Ratzinger J., *Wiara, prawda, tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*, Kielce 2005.
- Ratzinger J./Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu. Od wjazdu do Jerozolimy do Zmartwychwstania*, Kielce 2011.
- Różański J., *Misje a promocja ludzka*, Warszawa 2011.
- Różański J., *Misje wobec integralnego rozwoju człowieka*, w: *Działalność charytatywna jako przejaw wolności religijnej*, red. M. Boguszewski [i in.], Warszawa 2021, s. 189–214.
- Salvoldi V., *Ksiądz Jerzy Popiełuszko*, Warszawa 2010.
- Sochoń J., *Dobrego dnia z bł. ks. Jerzym Popiełuszką*, Łódź 2010.
- Sochoń J., *Wstęp*, w: *Ksiądz Jerzy Popiełuszko. Kazania 1982–84*, Warszawa 1998, s. 15–30.
- Twarog J., *Las huellas de san Juan Pablo II en la Argentina*, Buenos Aires 2015.
- Tytuła M., Okaramus J., *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa – Bielsko-Biała 2011.
- <http://kspopieluszko.blogspot.com/2010/10/20-pierwsza-msza-sw-w-strajku-jacej.html> [4.08.2023].
- http://www.profesor.pl/mat/pd7/pd7_e_wietecka_20070525_1.pdf [6.09.2023].
- <https://biogramy.ipn.gov.pl/bio/wszystkie-biogramy/ksiazd-jerzy-popieluszk/kazania/109739,24-czerwca-1984.html> [19.08.2023].
- <https://edukacja.ipn.gov.pl/edu/wystawy/prl/bezpieka-w-prl> [dostęp: 4.08.2023].
- [https://pl.wikipedia.org/wiki/Służba_Bezpieczeństwa_\(PRL\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Służba_Bezpieczeństwa_(PRL)) [4.08.2023].
- <https://somentiq.pl/slownik/w/wartości-pozytywne> [3.09.2023].
- www.meczennicy.bydgoszcz.pl [19.08.2023].

SAFIA AL-SHAMERI

 <https://orcid.org/0000-0003-3315-9475>

University of Warsaw

Faculty of Modern Languages

Institute of English

TOLERANCE IN ISLAMIC DISCOURSE: READING FROM THE QURAN

The contemporary world is witnessing many manifestations of extremism, ideological warfare, and heinous disasters resulting from violence and fanaticism. This threatens the human entity and poses a major challenge to advanced human civilization. Hence, human societies – individuals and groups – have attempted to solve/confront these serious challenges. At the forefront of these proposed solutions is establishing the principle of tolerance among people, regardless of their race, gender, and/or their religious affiliations. This is due to the fact that tolerance has a significant impact on improving relations between members of societies and consolidating the principle of peaceful coexistence among various groups. Due to the difference in references among people, their ideas/opinions about the reality of tolerance and its moral values vary. Some tried to approach it through human laws, and others tried to understand it based on their religious references, whether it is the Quran, the Torah, the Bible.

Generally speaking, tolerance represents a basic value in any society/religion that believes in pluralism, the right to differ, and the right of others to believe differently. The value of tolerance does not become a culture except when it is established as a general morality that governs people and results in actions. Therefore, tolerance falls within the framework of a special philosophical perception that does not consider morality to be in the service of politics but rather believes that politics must serve moral values that go beyond habits, nature, and common sense.

Since the Quran represents the most important source of reform and the greatest reference for human guidance for Muslims and contains legislation and solutions in the face of urgent and future human problems, the study attempted

to clarify through the Quran the principles of tolerance, its manifestations, its values, and its mechanisms. When writing/speaking of tolerance in Islam, one is not referring to a minor aspect of the religion, but rather to a central tenet of Islam. As stated by the prophet Mohammed, “The most beloved matter to God is the tolerant faith that matches the natural disposition of man”¹.

Tolerance: Understanding the Term

What follows is a necessary review of the conceptual network of meaning and definition of the term tolerance from different perspectives as it will help set the context of this article before delving into the analysis of the idea of tolerance as presented in the Quran.

In Arabic, tolerance is called *Tasamh*. It is derived from the word *samah* which means allows and gives out of generosity. Arabs also say *Samaha* which means to forgive and *Tasamha* when someone is lenient and at ease in treatment. Another word for tolerance in Arabic is *Afw*, which literally means forgiveness. On the Arabic philosophical level, tolerance is a concept that means the manner of behavior of a person who tolerates harm without objection while being able to repel and/or return the harm.

On the contextual level, there are several different attempts to define the terminological concept of tolerance. In the book, *Islam Addresses Contemporary Challenges*, tolerance is defined as “the ability to accept the beliefs and actions of others even though we disapprove of them”². Others defined tolerance as “cohabitation and coexistence within the framework of an Islamic vision that respects the right of others to opinion, belief, and thought”³. The two definitions contain a glimpse of religious aspects as expressed in phrases like “beliefs” and “Islamic vision”.

In English, the term tolerance incorporates several definitions. Whereas, the Oxford English Dictionary defines tolerance as, “the willingness to accept or tolerate someone or something, especially opinions or behavior that you may not agree with, or people who are not like you”⁴, Merriam-Webster Dictionary provides three different meanings for the word. The first one states that tolerance is “the action or practice of enduring or sustaining

¹ M. Al-Bukhari, *Sahih Bukhari*, Volume 8, Book 73, Hadith 92.

² A. Ala Maududi, *Islam Addresses Contemporary Challenges*, Dar AlQalam 1980, p. 38.

³ D. Suleiman, *The Reality of Tolerance in Islam*, Ibn Kathir 2009, p. 11.

⁴ <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/tolerance?q=tolerance+> [9.09.2023].

pain or hardships. The second one defines it as “sympathy or indulgence for beliefs or practices differing from or conflicting with one’s own.” In the third definition tolerance entails “the act of allowing something”⁵.

In the Declaration of Principles on Tolerance by UNESCO on 16 November 1995, tolerance was defined as the “respect, acceptance and appreciation of the rich diversity of our world’s cultures, our forms of expression and ways of being human”⁶.

In the study entitled *The Socialization of Tolerance*, Witenberg & Sanson emphasizes the lack of consensus about how to define tolerance at the social level. Most studies, they claim, assume the reader comprehends the definition of tolerance without specifically defining the word⁷. Then they determine four ways researchers have implicitly defined tolerance. The first one is forbearance or ‘putting up with’ others. The second is a fair and objective attitude towards others who are different from ourselves in any number of ways. While the third way states a conscious rejection of prejudice the last one insists on the full acceptance and valuing of others while recognizing the differences between others and oneself. The two scholars also highlight that while each of these implicit definitions of tolerance can be valuable in a specific context, any definition comes with its own underlying problems⁸.

On a philosophical level, philosophers like Erasmus of Rotterdam, John Locke, Voltaire, and Immanuel Kant offer different positions on the meaning and the idea of tolerance. For Erasmus, the practice of tolerance includes “charity”, “lenity”, “gentleness”, “moderation” and “divine condescension, accommodation, although the term *tolerantia* is found in Erasmus’ work mostly in its classical and biblical sense as endurance or bearing of suffering. Locke’s *A Letter Concerning Toleration*, Voltaire’s *Treatise on Tolerance*, and Kant’s *Perpetual Peace* connected the principles of tolerance with human relations and the peaceful and just cohabitation of citizens in a society.

What can be inferred from these definitions is that tolerance is a term that cannot be exclusive. Its meanings are varied and can include leniency, ease, acceptance, forgiveness, justice, adaptation, relinquishment of rights, and respect for others among other meanings.

⁵ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/tolerance> [9.09.2023].

⁶ *Declaration of Principles on Tolerance by UNESCO*, <https://www.unesco.org/en/days/tolerance> [9.09.2023].

⁷ J. Robinson & A. Sanson, *The socialization of tolerance*, in: *Understanding Prejudice, Racism, and Social Conflict*, eds. by M. Augoustinos & K.J. Reynolds, London 2001, p. 83.

⁸ *Ibidem*, p. 81.

The Quran's Vision of Tolerance

The Quran is the most important and authoritative text in Muslim communities. Believed to be the literal word of God, the Quran was transmitted to the Prophet Moḥammad by the Angel Gabriel over a period of twenty-three years. It was and still is the fundamental source for developing Islamic disciplines such as law, theology, creed, ethics, art, Arabic rhetoric, and grammar. Despite the fact that the Quran has been translated into hundreds of languages, the Arabic version is still regarded as God's original words and remains crucial in congregational ritual prayers as well as in Muslim's larger conscience. Many Arabic words and concepts are even incorporated into the daily vocabulary of non-Arabic-speaking Muslims.

Given that the Quran represents the ultimate religious reference for Muslims in terms of guiding their behaviors, refining, directing, and purifying their conduct, it deeply concerned itself with tolerance as both a universal human moral/value and a religious goal. Whether explicitly or implicitly, the necessities, requirements, and foundations of tolerance are prevalent in the Quranic discourse.

The Muslim scholar, Abu Ḥamid Al-Ghazzali locates tolerance within God's loving nature as revealed in the verses, "My Lord is merciful and most loving"⁹, and again, "He is the Most Forgiving, the Most Loving"¹⁰. Al-Ghazzali wrote a book on the names of God in Islamic tradition explaining their theological significance as well as his concept of how Muslims should act in response to those names. God, as Al-Ghazzali argues, intends to benefit all creatures without expecting anything in return. *Al-Wadud* – The Loving-kind – and *Al-Haleem* – The Forbearing – are among God's names that Al-Ghazzali discusses in his book as a manifestation of tolerance.

Tolerance, in the sense that has been mentioned earlier, which refers to leniency in personal rights by respecting, accepting, and recognizing others' rights, has been emphasized by the Quran in chapter 7 verse 199. The verse teaches Muslims to: "Be gracious, offer forgiveness, enjoin what is right, and turn away from those who act ignorantly"¹¹. From the previous verse with the four mandates, namely being kind, embracing forgiveness, enjoining what is good, and turning away from the ignorant, one could deduce the

⁹ Quran, 11:99, <https://legacy.quran.com> [7.09 – 15.09.2023].

¹⁰ Ibidem, 85:14.

¹¹ Ibidem, 7:199.

Quranic vision of tolerance. The significance of the entire verse for tolerance is that the Quran seeks to cultivate within Muslims high standards and habits of manners and etiquette to achieve good relations and peaceful coexistence among individuals.

As argued by many commentators the above-mentioned verse represents the core of the moral message and the heart of Islamic regulations. That is because the moral actions are comprised of three cases. Moral deeds could be either by showing forgiveness i.e., pardoning injustice, or they could be in turning away from inappropriate deeds, which is what is meant by: (turning away from those who act ignorantly), and the third one is to do good and attain virtue, which is what is declared by: (enjoin what is right).

Prophet Mohammed was alerted in the Quran that tolerance and leniency are crucial elements in calling people to Islam and propagating the faith: "It is out of God's mercy that you O Prophet have been lenient with them. Had you been intolerant or hard-hearted, they would have certainly abandoned you. So, pardon/forgive them, ask God's forgiveness for them, and consult with them in conducting matters. Once you make a decision, put your trust in God. Surely God loves those who trust in Him"¹².

The Quran describes the best Muslims as those who "walk upon the earth modestly, and when the foolish ones address them (harshly) they say: Peace"¹³.

Mechanisms of Tolerance in the Quran

To establish the principle of tolerance from the Quranic perspective, it should be emphasized that the Quran employs a variety of mechanisms and procedures. Among the most notable of these mechanisms are: Eliminating discrimination, emphasizing dialogue, and finally advocating pluralism and the recognition of diversity.

Eliminating Discrimination

The Quran is keen to reject any forms of discrimination that may exist between humans. Irrespective of gender, race, skin color, language differences, religion, and/or economic differences, all humans are equals

¹² Ibidem, 3:159.

¹³ Ibidem, 25:63.

in the sight of God. Addressing all humans and not only Muslims, the first verse in chapter 4 declares: "O people, be mindful of your Lord who created you from a single soul and from it created its mate, and from it spread many men and women. Be mindful of God, by whom you ask each other, and maintain family ties. Verily, God is ever watching over you"¹⁴.

As revealed by verse 13 in chapter 49, the only way of differentiation among humans is based on their piety and forbearance: "O mankind! We have created you from a male and a female, and made you into nations and tribes, *so that you may know one another*. Indeed, the most honorable of you in the sight of God is the most righteous of you"¹⁵. Highlighting mankind's shared origin, the Quran then moves to explain the way humans must treat each other. Messages of mercy, compassion, friendliness, justice, good behavior, and modesty when dealing with others and courtesy without exception are ubiquitous throughout the Quran: "Indeed, God orders justice and patience, good conduct and giving to relatives, and forbids immorality, bad conduct, and oppression. He admonishes you, that you may take heed"¹⁶.

Worship God; join nothing with him. Be good to parents, kinsfolk, orphans, the poor, the neighbors who are near of kin, the neighbors who are strangers, the companions by your side, the wayfarers (you meet). Verily, God does not like those who are arrogant and boastful¹⁷.

Goodness/righteousness (*al-birr*) is not that you turn your faces towards east and (or) west (in prayers). The truly good are those who believe in God and the Last Day, in the angels, the Scripture, and the prophets; who give away some of their wealth, however much they cherish it, to their relatives, to orphans, the needy, travelers, and beggars, and to liberate those in bondage; those who keep up the prayer and pay the prescribed alms; who keep pledges whenever they make them; who are steadfast in misfortune, adversity, and times of danger. These are the ones who are true, and it is they who are aware of God¹⁸.

As a noun the word (*al-birr*) denotes benevolent and solicitous regard or treatment or conduct and kindness, or good and affectionate and gentle behavior, and regard for the circumstances of another. Even still, the Quran

¹⁴ Ibidem, 4:1.

¹⁵ Ibidem, 49:13.

¹⁶ Ibidem, 16:90.

¹⁷ Ibidem, 4:36.

¹⁸ Ibidem, 2:177.

encourages humans to "...cooperate in righteousness and piety, but do not cooperate in sin, hostility or aggression"¹⁹.

Furthermore, justice is treated in the Quran as another aspect/standard to establish tolerance. The Quran explicitly calls for upholding justice even at the expense of self-interest and against inclinations toward hatred: "You who believe, uphold justice, and bear witness to God, even if it is against yourselves, your parents, or your close relatives. Whether the person is rich or poor, God can best take care of both. Refrain from following your own desire, so that you can act justly – if you distort or neglect justice, God is fully aware of what you do"²⁰.

Even in times of war, the Quran insists that enmity must not blind Muslims and turn them away from justice in either words or actions: "O! You who believe, be persistently standing firm for God, witnesses in justice, and do not let the hatred of a people prevent you from being just. Be just; that is nearer to righteousness. And fear God; indeed, God is Acquainted with what you do"²¹.

As the preceding verses demonstrate, readers of the Quran/believers are advised against thoughts of hatred and envy because they prevent a person from achieving the prerequisites of justice and, as a result, tolerance.

Moreover, patience and forgiveness are other relevant key Quranic methods for dealing with others and are considered hallmarks of tolerance. "Let them pardon and forgive", the Quran instructs: "Do you not love that God should forgive you? Indeed God is Oft-Forgiving, Most Merciful"²². Whoever combines these two traits, the Quran adds, will be chivalrous: "But indeed any show of patience and forgiving would truly be an exercise of courageous will and resolution in the conduct of affairs"²³. From the Quranic vantage point, forgiveness and patience are essential characteristics of faith: "We have not created the heavens and the earth and everything in between except for a purpose. And the Hour is certain to come, so forgive graciously"²⁴.

Through this moral system and moral values, we see that what is required of the Muslim person always and forever and in all his circumstances is to adhere to the requirements of tolerance and justice.

¹⁹ Ibidem, 5:2.

²⁰ Ibidem, 4:135.

²¹ Ibidem, 5:8.

²² Ibidem, 24:22.

²³ Ibidem, 42:43.

²⁴ Ibidem, 15:85.

Pluralism and Recognition of the Legitimacy of Diversity

Islam removes itself from all forms of religious extremism and pays due respect and recognition to the religions prior to it. There are numerous verses that explicitly or implicitly mention that belief in all religious Scriptures and faith in all messengers is incumbent on all believers. For example, the Quran in chapter 2 verse 286 insists that: “The Messenger believes in what was sent down to him from His Lord as do the believers. Each believes in God, His angels, His Books, and His messengers. We make no distinction between any of His messengers”. And they say, “We hear and obey. Thy forgiveness, our Lord! And unto Thee is the journey’s end”²⁵. This tendency stems from Islam’s understanding that people are diverse and that the world does not adhere to one religion, nor can it agree on one belief²⁶. It is all part of the law of nature (Sunnat God). There is no doubt that differences – if not used positively – could lead to intellectual and sectarian divisions, and may even lead to human and ideological conflicts that ultimately lead to violence, extremism, and wars in their various forms.

Furthermore, any attempt to impose a religion on any individual or group would become a form of absurd domination. For the Quran, plurality is the logic on which the universe is built and there will be no peaceful coexistence except within the realm of that plurality that is lead with tolerance. Simply put, the Quran instructs its followers to deal in a tolerant way with others: “God does not forbid you to deal justly and kindly with those who fought not against you on account of religion and did not drive you out of your homes. Verily, God loves those who deal with equity”²⁷.

Dialogue

One of the strategies utilized by the Quran to develop the idea of tolerance is dialogue. It constitutes a fundamental Quranic way of pro-

²⁵ Ibidem, 2:286.

²⁶ Read for example Quran, 11:118 that says: “And if your Lord had willed, He could have made mankind one community; but they will not cease to differ”. And chapter 5 verse 48 that states: “To each of you We prescribed a law and a method. Had God willed, He would have made you one nation [united in religion], but [He intended] to test you in what He has given you; so race to [all that is] good. To God is your return all together, and He will [then] inform you concerning that over which you used to differ”.

²⁷ Quran, 60:8.

moting peace and fostering harmony among diverse peoples, regardless of religious or other differences. Once the awareness of difference or diversity has been granted by the Quran, the “other/different” person or group is given the freedom to “live” their own way. An individual or group does not necessarily force the other to be in line with it. They are free to choose whatever they deem their own based on their inclinations. This is because human nature is created with something special, what the Quran calls *ruh* hearing, sight, and conscience/mind²⁸ so that humans have full consciousness and the ability to choose²⁹. Therefore, coercion against an individual or group, even in the name of truth or religion, is contrary to humanity itself. The Quran affirms, which can easily be understood as a sense of religious tolerance/freedom, that “there is no compulsion in religion. Verily, the Right Path has become distinct from the wrong path. Whoever disbelieves in Taghut and believes in God, then he has grasped the most trustworthy handhold that will never break. And God is All-Hearer, All-Knower”³⁰. “There is no compulsion in religion” is the important main title in drawing the facts of Islamic tolerance. Given that the Quran acknowledges the existence of other religious beliefs and abhors any forms of coercion, dialogue is very beneficial for creating peaceful coexistence and avoiding detrimental conflicts.

One of the most noticeable characteristics that distinguish the nature of dialogue according to Quranic discourse is that it is a culture built on three dimensions: the dimension of knowledge, which is attained by being direct and without intermediary; the dimension of familiarity, which is evident in its occurrence in a friendly and peaceful environment and finally dialogue must be voluntary rather than compelled. The Quran commands three ways to hold a constructive and effective dialogue: “Invite to the way of your Lord with wisdom and goodly exhortation and argue with them in the most virtuous manner. Indeed, your Lord is most knowing of who has strayed from His way, and He is most knowing of who is [rightly] guided”³¹.

Dialogue of coexistence in the Islamic concept is the dialogue on the purely living relationship between the adherents of religions and aims to

²⁸ Ibidem, 7:9.

²⁹ Ibidem, 76:3.

³⁰ Ibidem, 2:256.

³¹ Ibidem, 16:125.

improve the relationship between different religious nations or between the peoples and minorities living with them. As revealed by the following verse: “Say, «O People of the Scripture, come to a word that is equitable between us and you – that we will not worship except God and not associate anything with Him and not take one another as lords instead of God»”. But if they turn away, then say, “Bear witness that we are Muslims [submitting to Him]”³².

This verse embodies the core founder of human/global dialogue which is the search for commonalities rather than disparities between the parties. This indicates once again that dialogue is a fundamental Quranic goal to establish the principle of tolerance in human societies. As the Quran encourages dialogue, it goes without saying that the following paradigms must be prioritized, namely: awareness of differences, freedom of religion, the universality of truth, and the doctrine of Quranic legitimacy for previous religions.

* * *

Anyone who studies the founding texts of Islam will notice that this religion has sought to guarantee the conditions for peaceful coexistence with others and to guarantee a life of tolerance. Tolerance is a comprehensive Quranic rule with multiple horizons and dimensions in the Islamic system. Indeed, it is – without a doubt – the basis of the rules regarding the essence of Islam as a religion, a style of life, and a law for the world. Tolerance comes from Islam’s recognition of the diversity of human beings, their dignity, the equality of all human beings, and freedom of thought, conscience, and belief. The undeniable mutual human connection justifies and, indeed, demands that we show kindness, sympathy, forgiveness, and fairness to one another in the same way we would like such treatment for ourselves.

From what we have so far said it might be adduced that as a canonical source of Islamic theology, law, and ethics, the Quran has approached tolerance by advocating freedom of choice and belief, dialogue, justice, benevolence, and forgiveness. Considering the prophet’s life, tolerance embodies important virtue and value. Prophet Moḥammad endured persecution and adversity because of his religious mission, including the forcible emigration to Medina from Mecca. Yet after twenty-three years of ongoing oppression, he entered Mecca again victorious and magnanimous. With the

³² Ibidem, 3:64.

means of vengeance at his disposal, the prophet instead was tolerant and forgave his enemies.

ABSTRACT

This article strives to discuss the nature of tolerance as presented in the Quran. Since tolerance is a distinctive feature of the Islamic faith, this paper will bring to light how this aspect is the foundation of many of Islam's regulations. To demonstrate that, the discussion will search the verses that reflect the Quran's vision of tolerance and its mechanisms for consolidating it. Moreover, it will try to realize the advantages of tolerance as stated in the Quran. The teaching of the Quran makes it clear that tolerance goes beyond the internal aspects of faith and it extends to favorably impact others. Behind it all, the Quran seeks to create peaceful coexistence among members of different communities and to maintain humanity. As such, tolerance in Islam is built on three pillars: first, leniency in personal rights by prioritizing the interests of others over personal interests; second, respecting and acknowledging the "different other" by extending goodness to him/her; and third, turning away from inappropriate behavior(s) committed by others due to ignorance and/or foolishness. To establish the principle of tolerance, the Quran employs a variety of effective strategies, including the abolition of class differences, the insistence on dialogue, patience, forgiveness, consultation, and arguing for what is best.

Key words: Islam, Quran, tolerance, indulgence, patience, dialogue.

STRESZCZENIE

Artykuł omawia naturę tolerancji zawartej w Koranie. Jest ona charakterystyczną cechą wiary islamu. Tekst ukazuje, w jaki sposób tolerancja jest podstawą licznych przepisów islamu. Prezentuje wersety, które odzwierciedlają wizję koranicznej tolerancji i mechanizmy jej umacniania. Przedstawia zalety tolerancji, o której mówi Koran. Nauczanie Koranu pokazuje, że tolerancja wykracza poza wewnętrzne aspekty wiary i pozytywnie wpływa na innych. Koran dąży do stworzenia pokojowego współistnienia między członkami różnych społeczności i zachowania człowieczeństwa. Tolerancja w islamie opiera się na trzech filarach: pobłażaniu prawom osobistym przez przedkładanie interesów innych nad interesy osobiste; szanowaniu i uznawaniu „innego” przez okazywanie mu dobroci; odwracaniu się od niewłaściwych zachowań popełnianych przez innych z powodu ignorancji i/lub głupoty. W celu uzasadnienia tolerancji Koran głosi zniesienie różnic klasowych, podkreśla konieczność prowadzenia dialogu, cierpliwości, przebaczenia, rozmów i dążenia do tego, co dobre.

Słowa kluczowe: Islam, Koran, tolerancja, wyrozumiałość, cierpliwość, dialog.

BIBLIOGRAPHY

Declaration of Principles on Tolerance by UNESCO, <https://www.unesco.org/en/days/tolerance> [9.09.2023].

<https://legacy.quran.com> [7.09-15.09.2023].

Al-Bukhari M., *Sahih Bukhari*, Volume 8, Book 73, Hadith 92.

Ala Maududi A., *Islam Addresses Contemporary Challenges*, Dar AlQalam 1980.

Robinson J. & Sanson A., *The socialization of tolerance*, in: *Understanding Prejudice, Racism, and Social Conflict*, eds. by M. Augoustinos & K.J. Reynolds, London 2001.

Suleiman D., *The Reality of Tolerance in Islam*, Ibn Kathir 2009.

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/tolerance> [9.09.2023].

<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/tolerance?q=tolerance+> [9.09.2023].

Konferencja naukowa
WOKÓŁ KONCEPCJI WOLNOŚCI RELIGIJNEJ

Warszawa, 26 września 2022 r.

Wystąpienia prelegentów

(transkrypcja audio)

oprac. Kacper Ponicki

Proszę Państwa, witam wszystkich serdecznie na ogólnopolskiej konferencji naukowej pod tytułem „Wokół koncepcji wolności religijnej” zorganizowanej przez Uniwersyteckie Centrum Badań Wolności Religijnej UKSW, jak również Katedrę Misjologii UKSW, i oddaję głos księdzu profesorowi Waldemarowi Cisło, który otworzy naszą konferencję i wygłosi pierwszy referat.

Waldemar Cisło

Witam serdecznie wszystkich. Dziękuję wszystkim pracownikom Centrum, jak również pracownikom naukowym UKSW, którzy przyczynili się do zorganizowania tej konferencji. Włożyli wiele wysiłku w to, że możemy dziś dyskutować o bardzo ważnym problemie – wolności religijnej.

Temat jest ciągle niezmiernie aktualny. Świadczy o tym chociażby nowy raport, który przygotowało Stowarzyszenie Pomoc Kościołowi w Potrzebie. Zostanie on opublikowany 20 listopada. Co dwa lata wydajemy raport „Prześladowani – zapomniani”. Koncentrujemy się w nim na wybranych przez nas krajach, gdzie według naszych danych i według obserwacji, sytuacja chrześcijan jest najtrudniejsza. Co dwa lata wydajemy raport, prezentowany również w Parlamencie Europejskim i wielu stolicach świata, w którym podejmujemy zagadnienie wolności religijnej dotyczącej wszystkich wyznań i wszystkich jej aspektów.

Otóż mogę powiedzieć już teraz przed opublikowaniem raportu, że sytuacja we wszystkich krajach, które są objęte monitorowaniem, w ciągu ostatnich dwóch lat pogorszyła się, szczególnie dotyczy to chrześcijan. To, co jest swoistą nowością dla nas, to przybliżenie tej problematyki w Europie. Pamiętamy, kiedy w Iraku w 2003 roku (przypomnijmy było półtora miliona chrześcijan). Dzisiaj niestety dane pokazują, że jest ich grubo po-

niżej 100 000. Podobna sytuacja ma miejsce w Syrii, która od wielu lat jest ogarnięta wojną. Łudziliśmy się, że ta wojna potrwa może rok, może dwa, dzisiaj już minęło ponad 10 lat i wiemy, że sytuacja wcale się nie poprawiła, a sytuacja chrześcijan jest tam bardzo dramatyczna.

Kolejnym problemem jest wojna w Ukrainie. Kiedy na poprzednich konferencjach często prelegenci przedstawiali zagadnienia związane z problemami Syrii czy Iraku, to często słyszeliśmy od uczestników: „no dobrze, to dotyczy Afryki czy Bliskiego Wschodu. Tam ludzie się zawsze zabijali. My w Europie jesteśmy bardzo cywilizowani, mamy uporządkowane wszystkie kwestie prawne, mamy organizacje międzynarodowe, mamy umowy, gwarancje bezpieczeństwa”. I proszę Państwa, gdzie widzimy ludobójstwo? W sierpniu byłem w Buczy, mogę podzielić się takim doświadczeniem. Często państwo w mediach słyszycie pewnego rodzaju porównanie, tego co się dzieje w Ukrainie z Aleppo. Teraz trochę mniej, ale był taki okres, że bardzo często sytuację w Ukrainie porównywano z Syrią. Otóż odwiedzaliśmy tam kościół prawosławny. Kapłan prawosławny, który nas przyjmował, pokazał nam grób na terenie tej cerkwi, w którym spoczywało 116 ciał, one są ekshumowane i pogrzebane godnie w tej chwili. Powiedział nam coś dość istotnego: „Nie, proszę księdza, takiego uproszczenia nie można robić, ponieważ w Syrii czy w Aleppo ludzie ginęli od strzałów, w wymianie ognia czy od bomb. Natomiast tutaj było coś, co jest skandalem na skalę międzynarodową, gdyż uzbrojeni, jeśli można ich w ogóle tak nazwać, żołnierze, mordowali bezbronnych cywilów”. Wokół tej cerkwi są domy, w których piwnicach zarówno dzieci, jak i kobiety, jak i starcy byli okrutnie mordowani. To przypomina nam niestety relacje z Państwa Islamskiego – kobiety chrześcijanki, które były porywane do niewoli seksualnej, zdawały nam relacje, że nie chodziło tylko o to, żeby zabić, ale żeby wcześniej upokorzyć. Gdy państwo czytacie relacje z działań Boko Haram czy relacje z mordowania Koptów w Libii (ten obraz, który nam pozostał w pamięci, Koptów w pomarańczowych kostiumach), chodziło o to samo. Wiemy, że zanim dokonano egzekucji na nich, to starano się ich upokorzyć, starano się zmusić do konwersji i wiemy, że było to działanie bezskuteczne. Zresztą ks. Douglas dość dokładnie to opisał – kapłan porwany w Bagdadzie, który to przeżył i przez pierwsze pięć dni nie dostał kropli wody ani kromki chleba i był torturowany w tym celu, żeby zmusić go do przejścia na islam.

Natomiast chciałem zwrócić Państwa uwagę na aktualność tematu wolności religijnej. Właśnie Ukraina przypomniała nam, że to ciągle wraca w różnym wymiarze. Zwróćcie Państwo też uwagę, że systematycznie

wojska okupacyjne w Ukrainie niszczą struktury kościelne. To nie zawsze przedostaje się do opinii społecznej. Widzieliśmy cerkwie greckokatolickie czy kościoły łacińskie zniszczone specjalnie. Obawiamy się, co będzie, jeśli ta wojna potoczy się tak, jakbyśmy nie chcieli. To będzie dla nas coraz większy problem.

Czasami pytają nas dziennikarze: „gdzie jest najgorzej?”. Sytuacja jest dynamiczna, bo wiemy, że zdarzają jakieś zamachy, niedawno mieliśmy Nigerię. Natomiast sytuacja w Ukrainie będzie do nas pewnie ciągle wracała. Chciałbym się tutaj mylić w moich odczuciach i ocenie, ale uważam i stawiam taką dość trudną tezę, że to, co się dzieje w Ukrainie będzie niestety przypominało sytuację w Syrii, gdy wszyscy sądziliśmy, że ta wojna będzie krótka.

Okazuje się, że niestety potwierdza się znana nam prawda, że wojna jest świetnym interesem dla najbogatszych a wielką tragedią dla biednych. Największymi ofiarami wojny są najsłabsi: starcy, kobiety i dzieci. Kolejnym aspektem, na który warto by było zwrócić uwagę, może niedotyczący bezpośrednio wolności religijnej, ale godności życia człowieka, to jest fakt, że mamy ludzi, którzy pozostali bez środków dożycia. Podzielę się z państwem świadectwem. Mamy ciągłe dyskusje, żeby pomagać ostrożnie, żeby nie upolityczniać dramatu uchodźczego, który też jest związany z wolnością religijną. Ludzie, którzy nie mają możliwości wyznawania swojej wiary, często jako jedyną drogę wyjścia wybierają ucieczkę ze swojego kraju, ze swojej ojczyzny. Niestety, na skutek takiego podejścia ze wspólnoty, która przed wybuchem wojny była w Syrii, pozostało od 50 do 30% chrześcijan. Mamy już tego efekty. Mamy Liban, w którym sytuacja ekonomiczna jest chyba nawet gorsza niż ją sobie można wyobrazić. Mówię ekonomiczna, nie mówię polityczna. Polityczna też jest daleka od stabilizacji, ale skutkuje to tym, że będziemy mieć kolejny kraj bez chrześcijan na Bliskim Wschodzie. To jest bardzo przykre. Natomiast tutaj zwróćmy uwagę, że ta sytuacja będzie wymagała od nas wszystkich dużego zaangażowania, dużej delikatności, bo podejrzewam, że ta wojna będzie trwała bardzo długo, widząc nastawienie wielkich tego świata.

Tak jak mówiłem, ludzie myśleli, że mamy gwarancję bezpieczeństwa, mamy jakieś konwencje międzynarodowe. Można postawić retoryczne pytanie, na którą konwencję, na który punkt może się powołać ten, słyszeliście państwo, ten chyba jeden z najbardziej okrutnych przypadków, kiedy żołdak gwałci kilkumiesięcznego niemowlaka łyżeczką i to dziecko umiera na skutek obrażeń. Który punkt konwencji możemy tutaj i którą konwencję możemy

przytoczyć? Widzieliście te obrazy, kiedy kobiety w zaawansowanej ciąży były wynoszone ze szpitali ostrzeliwanych świadomie i z premedytacją. Która konwencja tutaj powinna zadziałać? Widzimy jak te prawa człowieka, już nie mówiąc o wolności religijnej, ale generalnie o godności człowieka, o prawie do życia, są łamane. Oczywiście jest to bardzo mocno powiązane też z wolnością religijną.

Mamy też to, co się dzieje w relacjach na przykład Kościół prawosławny – Kościół łaciński – Kościół greckokatolicki, znowu wracamy do tego. Kościół greckokatolicki bardzo dynamicznie działał i struktury Kościoła greckokatolickiego zaczęły się odradzać. Dzisiaj mamy znowu zagrożenie dla jego struktur. Relacje wzajemne Kościołów też będą dosyć, myślę, ciekawe dla nas, ale to już jest temat na inną konferencję.

Szanowni Państwo, jeszcze raz dziękuję wszystkim organizatorom.

* * *

Dziękujemy księdzu profesorowi za słowo wprowadzenia. Chciałem tylko dopowiedzieć, że ksiądz profesor Waldemar Cisko jest przewodniczącym Polskiej Sekcji Stowarzyszenia Pomoc Kościołowi w potrzebie.

Chciałem teraz poprosić o zabranie głosu panią doktor habilitowaną Dominikę Żukowską-Gardzińską, profesor UKSW, która wygłosi referat „Wpływ wolności religijnej na integralność osoby wokół koncepcji świętego Jana Pawła II”. Pani profesor jest teologiem kultury, wykładowcą na UKSW, kierownikiem Instytutu Badań Naukowych Centrum Myśli Jana Pawła II i pracuje w Instytucie Nauk Teologicznych UKSW. W kręgu jej zainteresowań badawczych znajdują się: teologia ciała, tożsamość, dialog, wiara i kultura, polityka kulturalna, pedagogika kultury, ale też przestrzeń łączenia nauki i szerokokorozumianego otoczenia gospodarczego. Pani profesor, witamy i oddaję głos.

Dominika Żukowska-Gardzińska

Bardzo dziękuję, mam nadzieję, że dobrze słychać. Szanowni Państwo, bardzo przepraszam, że nie jestem obecna bezpośrednio, ale też podzielię się takim praktycznym wydarzeniem, w którym akurat biorę udział. Jestem teraz właśnie w sali konferencyjnej Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej i od wczoraj biorę udział w takiej sesji, można powiedzieć burzy mózgów, na temat tego, jak Polska i Niemcy wspólnie mogą wspierać, jak wywierać presję polityczną, aby szybciej można było pomagać Ukrainie. Natomiast to, co właśnie ciekawe i co wczoraj wybrzmiało na spotkaniach z administracją ambasady ukraińskiej, to wątek wolności religijnej.

Zainicjowałam tę rozmowę i rzeczywiście to jest taki temat, który w ogóle nie był brany pod uwagę, o którym w ogóle nie myślano, że może to być też jakiś element budowania tej presji międzynarodowej, aby uruchomić jeszcze silniej środowiska nie tylko Kościoła katolickiego, ale bardzo różnych wyznań. Tak jak ks. prof. Cisło wspominał, Ukraina teraz ponosi drastyczne straty właśnie z powodu zabierania wolności religijnej.

Bardzo interesuję się nauczaniem Jana Pawła II. Uważam, że jest to wciąż nieodkryte bogactwo i bardzo wiele referatów czy w ogóle cała inspiracja wszystkimi poziomami, tematami, którymi się zajmuję, wypływa z czytania i analizy tekstów Karola Wojtyły – Jana Pawła II.

Dzisiejsze moje wystąpienie chciałam też oprzeć na pokazaniu Państwu nie tyle tak naprawdę, czym jest wolność religijna, bo o tym pewnie każdy z Państwa wie, o tym wszyscy prelegenci będą mówić, ale co znaczy człowieczeństwo według Karola Wojtyły i jak powiązać to pojęcie integralności ludzkiej, o której mówi, definiując osobę z wolnością religijną.

W pierwszej encyklice, można powiedzieć programowej, Jana Pawła II, czyli *Redemptor hominis* w numerze 17. Jan Paweł II stworzył pewien humanistyczny program budowania cywilizacji, gdzie mówi właśnie o stworzeniu warunków pokoju. Próbuje tam też zdefiniować, jak rozumie pokój, że w pokoju nie chodzi tylko o brak wojen czy brak przemocy, ale pokój polega przede wszystkim na poszanowaniu nienaruszalnych praw osoby. W związku z tym wolność religijna, prawo do wolności religijnej, jest ściśle według Jana Pawła II powiązane z pozostałymi prawami podstawowymi i ten poziom poszanowania wolności religijnej stanowi naprawdę najważniejszy sprawdzian według Jana Pawła II rozumienia i postrzegania pozostałych praw.

Wydaje mi się, że ciągle zbyt mało mówimy w najbardziej popularnych mediach o wolności religijnej, która stanowi sprawdzian rozumienia i postrzegania pozostałych praw. Z tej perspektywy nasza konferencja jest niezwykle aktualna.

Jeżeli państwo, mówił Jan Paweł II, przestrzega praw wolności religijnej to znak, że przestrzega pozostałych praw podstawowych. W nauczaniu Jana Pawła II wolność religijna przejawiała się w trzech poziomach, trzech kontekstach. Po pierwsze, cały jego pontyfikat był nastawiony na afirmowanie prawa do wolności religijnej. Po drugie, dobitnie wskazywał na przypadki podważania wolności, domagał się zmian, w zasadzie jako pierwszy z liderów mówił „nie” dla wojny w Iraku, „nie” dla bardzo wielu wojen, które w czasie jego pontyfikatu albo były zainicjowane, albo jeszcze trwały ich skutki. To jego „nie” dla wojny obejmowało przekonanie, że wraz ze zniszczeniem praw

człowieka, prawa wolności religijnej, zabija się człowieczeństwo, że wkracza bestialstwo, zezwierzęcenie, niesprawiedliwość. Chciałabym temu nadać wymiar metafizyczny, bo w zasadzie do tego dążył Jan Paweł II. Należałoby skoncentrować się na rozumieniu wolności religijnej jako pewnym miejscu, w którym my do prawdy wracamy, gdzie prawdy szukamy i coraz bardziej rozumiemy samych siebie jako stworzonych na obraz i podobieństwo Boga.

Trzeci poziom, który jest obecny u Jana Pawła II, to domaganie się publicznego świadectwa, co właśnie robi cały zespół księdza profesora Cisło i w zasadzie to też my próbujemy przez naszą konferencję czynić. Przypomnę mało znany fakt z czasów pontyfikatu Jana Pawła II, jego pomysł na spotkania w Asyżu, na modlitwy o pokój. Wiemy, że nawet kardynał Ratzinger ówczesny bliski współpracownik Jana Pawła II, był przeciwny temu pomysłowi, zorganizowania modlitwy o pokój w Asyżu, ponieważ konstrukcja, którą zaproponował Jan Paweł II, opierała się w zasadzie na pokazaniu, że wszystkie religie świata gromadzą się, aby modlić się o pokój. Przestrzegano Jana Pawła II przed niezrozumieniem jego idei, którą zaproponował. Mianowicie, że będzie posądzony o synkretyzm, że będzie posądzony o zrównanie religii. Wydaje mi się, że niedostatecznie jeszcze wyjaśniono, jaka była naprawdę istota tego pomysłu proponowanego przez Jana Pawła II. Wypływała ona z jego głębokiego zrozumienia, kim jest człowiek, co znaczy człowieczeństwo i jak bardzo pokój oznacza dążenie do prawdy, do budowania przestrzeni dla wolności, ale przede wszystkim wolności religijnej, która jest tym punktem wyjścia dla wszystkich pozostałych wolności.

W nauczaniu Jana Pawła II ta refleksja skoncentrowana jest na pytaniu, kim jest człowiek. Jego cała antropologia bardzo silnie, też w teologii ciała, rzeczywiście się tym interesuje. Odkrywam tam niesamowite wciąż aktualne konstrukcje, teoretyczne i praktyczne, aby wciąż pytanie o człowieka można było sobie zadawać w kontekście aktualnych spraw, także zabiegania o wolność religijną.

W nauczaniu Jana Pawła II wyraża się jego przekonanie, że każdy człowiek jest osobą ludzką. Wydaje się to oczywiste, ale ta wizja człowieka zawiera w sobie transcendencję. Człowiek stworzony na obraz i podobieństwo Boga oznacza według Karola Wojtyły – Jana Pawła II, że wolność religijna będzie tym obszarem, w którym człowiek spotyka się ze swoim Stwórcą. Jest to inny obszar niż wolność słowa, wolność decydowania, zrzeczania się. Zwraca uwagę na transcendentność osoby, która sprawia, że nie możemy jej traktować w kategoriach użytecznych. Człowieka nie możemy traktować w kategoriach użytecznych, przedmiotowych. W za-

kresie przestrzegania wolności religijnej widać, czy traktujemy człowieka podmiotowo, czy też uciekamy się do różnych aspektów przedmiotowego traktowania osoby ludzkiej. To są dosyć trudne tematy filozoficzne, ale chciałam o nich wspomnieć. One wymagałyby jakiegoś dłuższego wykładu czy referatu, ale zwróćmy uwagę, że w dosyć trudno przyjmowanej książce *Osoba i czyn*, którą napisał jeszcze jako Karol Wojtyła, próbuje tłumaczyć się z tego, dlaczego chce mówić o człowieku w ujęciu personalistycznym.

Zaczyna od wyjaśnienia, że tradycja Kościoła katolickiego, czy w ogóle kultura chrześcijańska, przyjęła za Arystotelesem definicję *homo animal rationale*. Jan Paweł II wyjaśnia, że dzięki tej definicji powiedzieliśmy sobie jako społeczeństwa, jako cywilizacja, coś takiego, że człowieka sprowadzamy do świata przyrody, ale z jedną różnicującą go cechą – rozumności. Mówimy o tym, że człowiek ma naturę rozumną. Cywilizacja jest bardzo ważna w rozumieniu, kim jest człowiek. Dzięki definicji Arystotelesa, która pokazała, że jesteśmy wewnątrz świata przyrody, ale z pewną właśnie silnie różnicującą nas cechą od tego świata, czyli rozumnością. Potem Jan Paweł II wskazuje na definicję Boecjusza, która nam mówi *rationalis naturae individua substantia*. Jan Paweł II wskazuje, że nasza cywilizacja zaczyna dostrzegać, że za mało nam tego pokazania, że jesteśmy w obszarze świata przyrody z naszą rozumnością, z naszym intelektem, z racjonalnością. Pokazuje definicję Boecjusza wyrażającą pewną jednostkowość człowieka, który posiada naturę rozumną, czyli duchową.

Jan Paweł II jako duszpasterz, intelektualista, kaznodzieja czy w czasie pontyfikatu zadaje pytanie: czy to nam wystarczy, czy to są definicje, z którymi się utożsamiamy, czy one nam mówią o doświadczeniu człowieka tu i teraz, o jego problemach, zmartwieniach. Proponuje uzupełnić czy rozwinąć funkcjonujące w kulturze chrześcijańskiej definicje o namysł personalistyczny. W książce *Osoba i czyn*, gdzie mamy taką dosyć trudną, ale doskonałą analizę powiązania podmiotowości człowieka, zrozumienie jego transcendencji przez człowieka, czyli podmiotem przeżywającym swoje czyny. Czyn w nauczaniu Wojtyły jest szczególnym momentem, który jest danym doświadczeniu osoby. Najpełniej zrozumieć siebie i innych można za pomocą poznania i doświadczenia właśnie czynów. Poznanie człowieka nie jest abstrakcyjne i teoretyczne, ale ono się dokonuje poprzez to, że my zaczynamy działać. To czyny ludzkie dostarczają wgląd w osobę. Czyn kształtuje człowieka.

Zwróćcie Państwo uwagę, jak silnie akcentuje to jeszcze jako Karol Wojtyła. Czyn może przemijać i przemija, bo zostało jakieś działanie wy-

konane, ono przeminęło, zakończyło się. Równocześnie uzmysłowia nam, i to jest w kontekście wolności religijnej niezwykle istotne, że czyn, mimo że już minął, już się zakończył, jest w czasie przeszłym, wciąż trwa. Można powiedzieć, że przemija i nie przemija równocześnie, ponieważ wpłynął na nas, ponieważ nas kształtuje, odcisnął w nas pewne piętno, tworzy pewną konstrukcję w naszej osobowości.

Tutaj chcę wprowadzić pojęcie integralności, które też bardzo silnie Jan Paweł II pokazuje. Chrześcijaństwo troszeczkę ma zamieszania z pojęciem spójności, integralności, ponieważ dosyć często integralność jest pokazywana jako pewien dualizm, którego nie mamy i tego dualizmu powinniśmy w ciągu swojego życia szukać. Nasze dochodzenie do integralności polegałoby na tym, i to jest to błędne rozumienie, że my jesteśmy wewnętrznie podzieleni i całe nasze funkcjonowanie czy rozwój polegałby na tym, że musimy szukać możliwości wewnętrznego scalania.

Karol Wojtyła proponuje trochę inaczej spojrzeć na pojęcie integralności. Nie chodzi tyle o łączenie w całość, nie chodzi o imperatyw jakiegoś scalania tego, co było rozdzielone, ale integralność rozumie jako ujawnienie się całości za pomocą złożoności, czyli jakby wyjaśnia jego filozoficzne rozumienie, że czyn ma być bardziej ludzki, dlatego używa pojęcia *actus humanus*. Dopiero z czynu bardziej ludzkiego ta integralność, można powiedzieć, wydobywa się, ona jest w człowieku. Tylko my poprzez czyny możemy sprawić, że ona zacznie się w nas wydobywać, że nie musimy jej z zewnątrz budować, zdobywać. To jest zasadnicze rozróżnienie.

W kontekście zabierania wolności czy nieobecności wolności Jan Paweł II mówi, że nie można czynić czegoś z ciałem człowieka bez ingerencji w jego element duchowy i bez naruszenia jego godności. Niezależnie jaki światopogląd przyjmujemy, czy się utożsamiamy z religią chrześcijańską czy nie, to jest taki poziom bardzo podstawowy. Bardzo taki ontologiczny sposób rozumienia integralności osoby, niezależnie od definicji światopoglądowej, jaką byśmy przyjęli. Odwrotnie, afirmacja człowieka, uszanowanie tajemnic jego istnienia, jego niepowtarzalności i indywidualności, nie jest możliwa bez uznania wolności. Dlatego właśnie wolność religijna ma znaczenie nie tylko teologiczne, ale antropologiczne. Wraz z poszukiwaniem prawdy o Bogu dokonuje się nie scalenie człowieka, ale jego integralność, ujawnianie się osoby ludzkiej poprzez jej złożoność. Mieszczą się tu rozważania Wojtyły dosyć ciekawe też dla pedagogów, wychowawców, katechetów. Próbuje też pokazać różnice między subiektywizmem, w którym funkcjonujemy i pokazuje negatywne rozumienie doświadczenia, codzienności, które może być

odbierane i jest odbierane przez każdego z nas indywidualnie i subiektywnie. Dzięki integralności i wolności religijnej możliwe jest równocześnie nie tylko przeżywanie swoich czynów i samego siebie w sposób subiektywny, ale bycie włączonym w prawdę obiektywną. Ja coś przeżywam, doświadczam, ja czynię to i coś przeżywam, ale chodzi o takie przetransponowanie, przeniesienie tego wciąż i bez końca w obiektywizacji tego doświadczenia własnego ja i własnego czynu.

Zdaję sobie sprawę, że być może to jest trudne, jeżeli się może nie ma tekstu przed oczami, czy nie czyta się tych analiz bezpośrednio, ale właśnie zwracam uwagę na jego rozeznanie pomiędzy subiektywizacją naszego doświadczenia a jego obiektywizacją. W tym sensie właśnie takiego spojrzenia obiektywizującego, im więcej jest wolności religijnej i możliwe jest jej swobodne rozwijanie się, tym większa przestrzeń i możliwość, jaką dajemy osobie, ale także społeczeństwu, na odkrywanie własnej integralności.

Tutaj bardzo ciekawym uzupełnieniem dla państwa, którzy by się tym bardziej interesowali, jest chociażby nauczanie czy antropologia Edyty Stein, która używa pojęcia człowiek integralny, ale niedokończony, taki, który musi się jakby wciąż stawać i to także jest obecne w teorii uczestnictwa, którą proponuje Jan Paweł II. Używa tam takich pojęć, że dopiero poprzez samoświadomość siebie, samowychowanie siebie i samoposiadanie jestem w stanie tak naprawdę być aktywnym społecznie, zmieniać rzeczywistość i sprawiać, żeby to biblijne wezwanie „Czyńcie sobie ziemię poddaną”, nie było traktowane tak bardzo użytecznie, ale aby służyła rozwojowi całego społeczeństwa.

Wolność religijna jest fundamentem także dlatego, ponieważ religia wyraża najgłębsze aspiracje człowieka. To jest niezwykle istotne, o tym wydaje mi się bardzo mało się mówi, że to właśnie religia, ponieważ określa te najgłębsze aspiracje, to z niej dopiero wypływa czy tworzy się jakiś światopogląd, kształtuje się jakaś relacja z innymi. Dopiero potem dostarczana jest odpowiedź na pytanie o sens, istnienie.

Zwróćmy uwagę, że wszystkie totalitaryzmy, ludobójstwa, ideologie miały to, o czym zresztą mówił ksiądz profesor Cisło na początku naszej konferencji, że te wszystkie postawy mają właśnie u swoich podstaw walkę z religią w ogóle lub wiążą się z nienawiścią wobec grupy religijnej, są tak naprawdę walką z człowiekiem. Bazują wciąż na odebraniu mu integralności, dążą do zatrzymania drogi do poznawania prawdy o sobie i rzeczywistości. Ponieważ pewnie państwo jesteście teraz też w toku zainteresowań debatami, które się odbywają w związku z rocznicą Soboru Watykańskiego II,

chciałam zwrócić uwagę na wątek *semina verbi* obecny w deklaracji *Nostra aetate*. Wydaje mi się, że nie zawsze w aspekcie wolności religijnej i wolności słowa ten aspekt dokonania soboru jest wydobywany. Wydaje mi się, że to bardzo ciekawe – ponowna analiza tego, co to znaczą te ziarna słowa, ziarna prawdy, obecne i rozprzestrzenione w obrębie całego świata i naszej rzeczywistości. Dlatego Jan Paweł II wiąże wolność religijną z wolnością sumienia, dlatego nadaje jej ten fundament bycia nad innymi wolnościami, które tylko możemy sobie wyobrazić, ponieważ nie można nadać z zewnątrz wolności człowiekowi, choć Jan Paweł II domaga się, żeby struktury społeczne wolność religijną musiały umożliwiać. Nie tylko chodzi o pokazanie wolności jako pewnego stylu życia, ale chodzi o stworzenie warunków, aby każdy mógł spełnić swój moralny obowiązek szukania prawdy. Można jeszcze dużo mówić na temat metody dialogu według Jana Pawła II, bo moim zdaniem to jest powiązane z wolnością religijną, ale mam nadzieję, że na kolejnej konferencji będę mogła więcej na ten temat powiedzieć.

* * *

Jeszcze raz bardzo dziękuję. Chciałbym zaprosić do zabrania głosu księdza profesora Wojciecha Kluję, który wygłosi referat „Wolność religijna w Azji Centralnej”. W dwóch zdaniach przedstawię księdza profesora – jest misjonarzem oblatem Maryi Niepokalanej, odbył studia w Ottawie, odbył również staż misyjny na Madagaskarze. Jest obecnie wykładowcą misjologii UKSW, a od tygodnia prezesem Stowarzyszenia Misjologów Polskich. Księżo profesorze, witamy i oddajemy głos.

Wojciech Kluj

Bóg zapłać, Szczęść Boże. Zasadniczo oparłem swoje opracowanie na czterech źródłach, raportach Pomocy Kościołowi w Potrzebie. Są także raporty organizacji Open Doors, mamy też dobre raporty o przestrzeganiu wolności religijnej rządu Stanów Zjednoczonych oficjalnie publikowane na ich stronach. Jest też trochę mniej znana, norweska organizacja Forum 18, która promuje wolność religijną. Jej nazwa pochodzi od 18 artykułu Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka.

Wszystko co w jakiś sposób niszczy czy uniemożliwia prawo do wiary, kultu, świadectwa, czy też do zmiany przekonań religijnych, ich interesuje, zwłaszcza w kontekście Azji Centralnej. Forum 18 zajmuje się szczególnie państwami byłego Związku Radzieckiego, a więc Azja Centralna też wchodzi w zakres ich zainteresowań.

Z powodów czasowych ja się ograniczę właściwie do jednego kraju. Azja Centralna ogólnie to dawne kraje Związku Radzieckiego, czyli: Kazachstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kirgistan, Tadżykistan. Ja się skoncentruję tylko na Turkmenistanie. Jest on przykładem najbardziej jaskrawym. Najpierw dwa, trzy wprowadzenia. Po prawie 70 latach przynależności do Związku Radzieckiego, teren dzisiejszego Turkmenistanu ogłosił niepodległość w 1991 roku. Pierwszym prezydentem (do śmierci w roku 2006) był Saparmyrat Nyýazow, który oparł właściwie ideologię kraju na *quasi* religijnym kulcie osobowości, swojej osoby. Jego wizerunki były na wszystkim – na pieniądzach, w różnych wystawach. Podstawowym źródłem była książka jego autorstwa o duszy turkmeńskiej. Zdominowała całe życie publiczne, była nauczana w szkołach, uniwersytetach. Podam jako przykład – wybudowano wielką złotą figurę, posąg prezydenta obracający się za Słońcem, ale w oficjalnej interpretacji była informacja, że to prezydent wskazuje Słońcu, gdzie powinno być w danej chwili. Ten kraj nazywany jest czasami Koreą Północną Azji Środkowej.

Po jego śmierci w 2006 roku urząd prezydenta objął Berdimuhamedow. Z początku troszeczkę zmienił styl sprawowania władzy, ale stopniowo spodobało mu się to, że jest prawie religijnie ubóstwiany. Oczywiście pozmieniał symbole z czasów Nyýazowa. On się nazwał obrońcą (*arkadak*). Ogłoszono w kraju stan najwyższego szczęścia, między innymi niszczone stare domy, żeby budować nowe, pokryte białe marmurami w centrum stolicy. Zbudowano wielki pomnik nowego prezydenta siedzącego na koniu, trzymającego gołębia, symbol pokoju, wszystko złote. Wprowadzono też możliwość jego ciągłego kandydowania na prezydenta. Jak to się przekłada na życie? Kiedy rozpoczęła się epidemia Covid-19 na początku 2020 roku, to prezydent zaprzeczył istnieniu wirusa. Stwierdził, że w kraju nie ma covidu. Zostało to przyjęte jako pewnik nawet przez delegację WHO.

Jeśli chodzi o kwestie religijne, to główną religią Turkmenistanu jest islam sunnicki, ale trudno nazwać Turkmenistan krajem muzułmańskim dlatego, że oczywiście większość Turkmenów przestrzega tradycji islamskiej, ale bardziej w sferze kulturowej, a nie religijnej. Jeśli chodzi o chrześcijan, to mamy obecność rosyjskiej Cerkwi prawosławnej, która pozostała od czasu Związku Radzieckiego i jest kilka parafii oficjalnie zarejestrowanych. Ponieważ zgadzają się na monitorowanie, więc są relatywnie zostawiani w spokoju, ale stale są monitorowani. Czasem nawet zakłócanie są nabożeństwa, nie można drukować materiałów itp. To jest grupa największa wśród chrześcijan, około 50–60 tysięcy. Około połowa to są prawosławni, jest

też sporo tych niezależnych. Grupa katolików jest bardzo mała. Nie mamy oficjalnych danych, ale przyjąć można między 100 a 200 osób pochodzenia turkmeńskiego. Jest trochę też tam pracowników ambasad i firm międzynarodowych, więc liczba jest może troszeczkę większa.

Jeśli chodzi o wolność religijną w kraju, to rząd kontroluje wszystko. Nie wolno przewozić materiałów chrześcijańskich, nawet Biblii. Niedawno jedna osoba przywiozła z Turcji Koran jako pamiątkę. Została za to aresztowana, i nawet nie pozwolono jej jechać z powrotem do Turcji. Także te obostrzenia nie dotyczą tylko chrześcijan. Chrześcijanie jako mniejszość tym bardziej je odczuwają. Nie wolno posiadać żadnych materiałów chrześcijańskich, policja interweniuje po wszelkich donosach, wchodzi do domu, przeprowadza rewizję. Z poczucia kulturowego przywiązania często rodziny reagują – nie chcą, żeby pojawił się nagle chrześcijanin. Często łączy się to z naciskami czy wykluczeniem ekonomicznym, nawet przemocą rodzinną. Na przykład gdyby któreś z dzieci chciało przyjąć wiarę chrześcijańską, to jest duża presja na rodziców. Czasem te osoby są wykluczane, nie tylko ci którzy są chrześcijanami, ale cała rodzina pozostająca muzułmańską. Różne grzywny, kary, uwięzienia, to jest oczywiście też wspierane w wypowiedziach przywódców islamskich.

Taka reakcja społeczna wspierana jest przez cały aparat państwowy, który tutaj wszystko stara się kontrolować. Tak jak powiedziałem państwo kontroluje wszystkie religie, nie tylko chrześcijan, ale ta grupa najbardziej mnie interesuje. Praktycznie zarejestrowanie statusu Kościoła jest prawie niemożliwe. Kościół został zarejestrowany ostatecznie, ale to chyba na zasadzie listka figowego. Praktycznie budynku kościoła wybudować nie można. Jest w tej chwili dwóch kapłanów, którzy działają bardziej na zasadzie paszportu watykańskiego jako pracownicy nuncjatury. Budynki protestanckie są często też niszczone, państwo nie widzi w tym większego problemu.

Chciałbym wskazać dwa główne powody tej sytuacji. Pierwszy to taka paranoja dyktatorska, bardzo mocna i za poprzedniego prezydenta i w czasach obecnych. Poza instytucjami kontrolowanymi przez państwo nie wolno prowadzić żadnej działalności. Innych nazywa się ekstremistami, bo działają nieoficjalnie, nie są zarejestrowane, ale też mają odniesienie do swoich współwyznawców za granicą. Więc nazywa się ich sektami, wmawia, że są szpiegami, że niszczą system polityczny i oczywiście pod tym płaszczem wszystko można zrobić, aresztować, nałożyć wysokie grzywny. Tak działają urzędnicy państwowi, którzy trochę może we własnym interesie,

trochę z przekonania, są wrogo nastawieni do działalności grup religijnych. Przypomnę to jest spuścizna jeszcze wciąż z czasu Związku Radzieckiego.

Partii politycznych tam jest niewiele dopuszczonych oficjalnych, a partia prezydencka praktycznie uczestniczy w łamaniu praw chrześcijan. Nacisk i przemoc jest sankcjonowana po prostu przez rząd, ale też zwykli obywatele chcą się trochę przypodobać władzy, więc też zgłaszają. To jest jeden filar tych prześladowań czy braku wolności religijnej. Funkcjonuje takie pojęcie – paranoje dyktatorskie. Natomiast drugim jest pewien ucisk islamski. Większość to muzułmanie sunnicy, z tym że trudno traktować to jako odniesienie wprost do wiary. Jest to często bardzo kulturowe. Jeśli powiedzmy ktoś z rodziny muzułmańskiej chciałby przyjąć chrzest, to zawsze będzie pewna presja. Trudno powiedzieć, że jest tylko religijna czy bardziej klanowa, bo to się wiąże. Różni przyjaciele, lokalna społeczność chcą wpłynąć, żeby wrócili do dawnej wiary. W warunkach prostych, domowych, wiejskich, są zamykani przez rodzinę na długi czas, bici i mogą być wyrzuceni ze swoich społeczności. Jest też dużo wystąpień różnych lokalnych imamów, co zwiększa presję, dlatego wielu praktykuje swoją wiarę w ukryciu z powodu konsekwencji dla siebie i całej rodziny. Wiąże się to z tym, że w tym społeczeństwie jest dość mocna struktura rodzinna, klanowa, taka rozbudowana rodzina. Szczególnie na wsi to są liczne rodziny, a więc będzie wywierana presja rodzinna, prowadząca czasem do próśb, bicia, aresztu domowego, ostracyzmu, nie tylko najbliższej rodziny, ale też zwykłych obywateli. Chcą budować jakąś jedność, która opiera się na islamie. Tak samo przywódcy różnych grup etnicznych czy klanowych zniechęcają do jakichkolwiek prób zmiany wiary.

Ostatnia sprawa, o której trzeba wspomnieć, to różnice w prześladowaniu kobiet i mężczyzn. W takim społeczeństwie stale istnieją luki w obronie prawnej kobiet, także przed przemocą domową, molestowaniem seksualnym. Tamtejsza kultura stawia kobietę w pozycji podrzędnej, więc tym bardziej konwertytki są szczególnie narażone na bicie, areszt domowy, przemoc, uprowadzanie, przymusowe małżeństwa, molestowanie seksualne, gwałty. Czasem nawet tego w ogóle nie zgłaszają z powodu wstydu. Sprawcy najczęściej zostają bezkarni. Przemoc wobec kobiet jest dodatkowym narzędziem zastraszania, pośrednio zastraszaniem całej rodziny, mężów, rodzin i wspólnot tych chrześcijańskich.

W przypadku mężczyzn sprawa jest inna, ponieważ najczęściej mężczyźni pełnią funkcje przywódcze, czy to w rodzinie, czy we wspólnotach chrześcijańskich. Prześladowanie wobec mężczyzn wpływa na rodzinę, bo

po aresztowaniu nie ma kto utrzymać rodzinę, więc mamy strach, gniew, trudności finansowe, a nietrudno znaleźć pretekst, żeby nałożyć jakąś karę. Są też później problemy z dostępem do uzyskania wykształcenia. W przypadku mężczyzn też biczem jest często służba wojskowa. Są po prostu zabierani do wojska, muszą odbyć służbę, a więc tam też tym bardziej są dyskryminowani, nie ma tolerancji. Bicie, poniżanie to już standardowe sposoby działania, też nękania poprzez olbrzymie grzywny finansowe, uwięzienia, zakazy przemieszczania się. Może my już tego nie znamy w Europie, ale było w Związku Radzieckim. Dla przykładu wciąż jest zakaz przemieszczania się, trzeba mieć specjalne zgody na przemieszczanie się wewnątrz kraju.

Inne działania są podejmowane wobec mężczyzn, trochę inne wobec kobiet, ale wykorzystują całą paletę różnych możliwości. Skoncentrowałem się na chrześcijanach, ale oczywiście takie działania odnoszą się też do innych religii. To nie jest działanie tylko przeciw chrześcijanom. Imamowie też są naciskani w różnych sprawach, natomiast chrześcijanie cierpią jakby podwójnie. Taki jest obraz jednego z krajów, gdzie brakuje wolności religijnej. Niestety, to nie jest jedyny taki kraj w świecie. W tym regionie Turkmenistan wydaje się najbardziej restrykcyjnym, zwłaszcza pod względem politycznym. W Kazachstanie jest trochę więcej tolerancji. Dziękuję bardzo za uwagę.

* * *

– *Czy są jakieś pytania do księdza profesora Kluja? Nie ma pytań? Dziękuję bardzo. W nawiązaniu do tego, o czym mówił ksiądz profesor Kluj, skojarzyło mi się to, o czym kiedyś wspomniał świętej pamięci profesor Marek mówiąc o Chinach, bo oczywiście my jako chrześcijanie mówiliśmy bardzo dużo o prześladowaniu chrześcijan w Chinach. Natomiast profesor Marek ciągle przypominał, że wszystkie religie w Chinach były prześladowane w podobny sposób. Patrzyliśmy z naszej strony na prześladowania, a problem dyskryminacji dotyczył wszystkich religii, łącznie z tak zwanymi religiami azjatyckimi. Księżo profesorze, dziękuję.*

– *Jest pytanie na czacie: Czy są jakieś organizacje w Turkmenistanie broniące praw kobiet?*

– *Tam w ogóle praw ludzkich nie chcą specjalnie przestrzegać. Nie ma takich oficjalnych. Normalnie nie ma takich możliwości, żeby organizacje broniły praw ludzkich, więc tym bardziej nie ma organizacji szczególnie broniących praw kobiet. Także krótko można na to pytanie odpowiedzieć. Dziękuję bardzo.*

– *Dziękuję bardzo. Chciałem teraz zaprosić do wygłoszenia referatu księdza magistra licencjusza Radosława Zawadzkiego. Tytuł jego referatu brzmi „Mię-*

dzy wolnością a zależnością. Aktualne zagrożenia wolności Indian dorzecza Maranon w kontekście wycieków ropy”. Dwa słowa na temat prelegenta. Jest to kapłan diecezji płockiej, ponad 10 lat pracował w Amazonii, konkretnie w Ikitos. Kiedy wylewała Amazonka, to zalewała mu kościół i częściowo też dom. Obecnie jest prefektem w seminarium duchownym w Płocku i jest doktorantem z misjologii. Przygotowuje doktorat na temat Kościoła w Amazonii.

Radosław Zawadzki

Bardzo serdecznie witam i spróbuję udostępnić prezentację, którą przygotowałem. Mam nadzieję, że jakość połączenia pozwoli na transmisję danych. Zapraszam do wysłuchania mojego wystąpienia „Między wolnością i zależnością. Aktualne zagrożenia wolności Indian dorzecza Maranon w kontekście wycieków ropy”.

Jeśli chodzi o sytuację ludów tubylczych zamieszkujących dorzecze Maranon czy generalnie Amazonię peruwiańską, to ich sytuacja prawna wydaje się bardzo dobra. Wydaje się, że wolność tych ludów jest zapewniona aktami prawnymi zarówno na podstawie prawa lokalnego, państwowego, jak i na podstawie różnego rodzaju aktów prawnych międzynarodowych. Kraj uznaje wiele norm prawa międzynarodowego, które bronią praw Indian. Wśród tych norm należy wymienić konwencję Międzynarodowej Organizacji Pracy, która odwołuje się do praw ludów tubylczych, konwencję dotyczącą ludów tubylczych i plemiennych. W krajach niezależnych obowiązują w Peru od 1995 roku orzeczenia Międzypaństwowej Organizacji Pracy, Deklaracja Narodów Zjednoczonych o prawach ludów tubylczych i plemiennych, w krajach niezależnych obowiązująca w Peru od 1995 roku, czy Deklaracja praw ludów tubylczych przy ONZ w 2007 roku. Te prawa obowiązują.

Jednak są one stanowione w Limie, a Lima to jest miejsce dość odległe od dżungli w sensie geograficznym, w sensie mentalności, w sensie interesów. Zaczyna wyglądać to troszkę inaczej, bo sytuacja oceny społeczności, sytuacja ludów tubylczych nie jest specjalnie ważna dla tych, którzy te prawa stanowią. Ci, którzy są w Limie, przedkładają przede wszystkim interes narodowy nad obronę praw danych społeczności. Wśród polityków, parlamentarzystów, dość częstym jest przekonanie, że prawa przyznawane ludom tubylczym w ogóle, zwłaszcza plemionom żyjącym w izolacji czy będących w pierwszym kontakcie, stanowią rzeczywistą przeszkodę dla działalności wydobywczej, która mogła być prowadzona na ich terytoriach. W ten sposób działalność gospodarcza, monetyzacja zasobów naturalnych są uprzywilejowane ze szkodą dla konstytucyjnie uznanych praw.

Chciałbym odwołać się do moich doświadczeń, które pokazują, że te stanowione prawa mają się nijak do rzeczywistości. Oprócz tego, że są, że są gdzieś zapisane, ustanowione i można się do nich odwołać, to w praktyce ludy tubylcze nie mogą cieszyć się ochroną czy pełną wolnością. Pracowałem w wikariacie apostołskim Ikitos, będąc koordynatorem duszpasterstwa rzeczno, czyli tych wiosek, które są położone nad Amazonką i nad innymi rzekami. To co myśmy przeżywali tam w 2014 roku to sytuacje, które są ciągle aktualne.

24 września [2022] Ministerstwo Ochrony Środowiska ogłosiło stan alarmowy, stan wyjątkowy na tym obszarze, o którym mówimy, ponieważ kilka dni wcześniej tzn. 16 września doszło do kolejnego wycieku ropy z ropociągu północnoperuwiańskiego. To, co wydarzyło się we wrześniu, co jest przedmiotem alarmu podjętego przez Ministerstwo Środowiska, myśmy to przeżywali wielokrotnie.

Kiedy pracowałem w Amazonii, począwszy od czerwca 2014 roku, wtedy był duży wyciek ropy naftowej. Rozpoczęły się działania, które dopiero niedawno znalazły swój finał przed Trybunałem Konstytucyjnym Peru, wcześniej przed Międzypamerykańskim Trybunałem Praw Człowieka.

Chciałbym zaprosić państwa do Cuninico. To jest mała miejscowość, leży głęboko w dżungli. Cuninico, wioska, w której ludzie wiedli sobie spokojne życie. Życie, które jest połączone z rzeką. Rzeka jest fundamentem życia tych ludzi, bo z rzeki czerpią wodę do picia, do gotowania. W rzece piorą swoje ubrania, rzeka też dostarcza pożywienie, bo większość rodzin żyjących w Amazonii opiera swoją dietę na rybach poławianych w lokalnych potokach czy też rzekach. To sielankowe życie zostało zaburzone wiele lat temu, kiedy zaczęto w tamtych rejonach wydobywać ropę naftową. Żeby tę ropę móc transportować na wybrzeże peruwiańskie, potem dalej sprzedawać do innych krajów wybudowano ropociąg północnoperuwiański, który ciągnie się z obszarów Amazonii aż do portu. Działki naftowe znajdują się w okolicach górnego Maranon, w tamtym obszarze jest też Cuninico i kilka innych miejscowości, które doświadczają „dobrodziejstwa wydobywania ropy naftowej”. Jest stacja, platformy czy szyby wiertnicze. Tam niedawno też odbyły się kolejne protesty rdzennych społeczności.

Ten ropociąg północnoperuwiański został zbudowany tak naprawdę niezgodnie z normami, które obowiązują przy budowie tego typu infrastruktury. Przez kilka miesięcy w roku jest pod wodą, jest dość mocno skorodowany. Pomimo zaleceń OF, organizacji nadzorującej wydobywanie ropy naftowej, nie są prowadzone wystarczające działania konserwacyjne, serwisujące ten

ropociąg. Dochodzi do wielu wycieków, tak jak doszło w 2014 roku, tak jak doszło we wrześniu tego roku [2022]. Mówimy o dziesiątkach czy setkach wycieków ropy, które wydarzyły się na tamtym obszarze od początku wydobycia miały miejsce.

Wydarzenia, o których mówię rozegrały się w czerwcu 2014 roku. To nie był pierwszy wyciek ropy naftowej w tamtym rejonie, ale pierwszy dość mocno nagłośniony. To było możliwe dzięki temu, że kilka miesięcy wcześniej uruchomiono szybki transport Rapidon. Motorówki, które przewoziły ludzi w tamten rejon, gdzie jest siedziba parafii. Dzięki temu mieszkańcy Cuninico, a przede wszystkim ówczesny animator chrześcijański, przedstawiciel parafii w terenie, widząc, co się dzieje, widząc problemy mieszkańców, popłynął do siedziby parafii, poprosił o pomoc dla siebie i dla swojej wioski. Bardzo szybko księża pracujący w tej parafii – ojciec Manolo Berhon augustinianin i ówczesny proboszcz parafii, obecny biskup Iktos popłynęli do Cuninico i rozmawiali z ludźmi, żeby dowiedzieć się, co się stało, żeby zdobyć informacje.

Na tablicy notowano na bieżąco skutki wycieku ropy, jakich doświadczali, zatrucia, objawy, problemy, jakie z tym wszystkim się łączyły czy sposób diagnozowania, że doszło do wycieku ropy, chociażby zły smak wody czy posmak ropy w wodzie, którą czerpali z Amazonki. Parafia poprosiła o pomoc IDL, a więc instytut obrony prawnej z Limy i kilka jeszcze innych organizacji pozarządowych, żeby nagłośnić problem, żeby wymusić na instytucjach państwowych pomoc tym ludziom. Ta działalność parafii spowodowała, że ludzie wtedy otrzymali pomoc. Jednocześnie problem wycieków ropy na Amazonce stał się głośny. Wtedy dotarli tam przedstawiciele mediów, niezależnych mediów, różnych organizacji pozarządowych i zaczęli głośno domagać się praw dla mieszkańców Cuninico.

Wtedy w czerwcu na 41 kilometrów ropociągu doszło do wycieku i do dżungli, do potoku Cuninico wyciekło 2500 baryłek ropy naftowej. Ten wyciek przyniósł bardzo bolesne w skutkach konsekwencje dla mieszkańców Cuninico i czterech innych wiosek tam położonych. Te konsekwencje zostały w dość dobry sposób opisane przez Amnesty International w raporcie, który ukazał się kilka lat potem w języku hiszpańskim pod tytułem „Toksyczny rząd, toksyczne państwo i nadużycia praw człowieka tamtych wspólnot”. Pokazane są konsekwencje społeczne, ekonomiczne, zdrowotne dla mieszkańców między innymi Cuninico.

Jedną z pierwszych, najważniejszych, jest niedobór czystej wody. Mówimy o ludziach, którzy na co dzień czerpią wodę z rzeki, z potoku Cuninico.

Kiedy ten potok został skażony ropą naftową, stracili źródło wody. Pozostało zbieranie wody deszczowej. Mieszkańcy Cuninico przy pomocy garnków, beczek, plastikowych pojemników łapią wodę z dachu. W porze deszczowej jest trochę łatwiej, bo wtedy przez kilka miesięcy jest tak, że w zasadzie raz dziennie jest ulewa i trochę wody można zgromadzić. Natomiast w porze suchej, między czerwcem zwłaszcza a wrześniem, deszcz może nie padać nawet przez tydzień. To jest dla nich jeden z najważniejszych problemów.

Jedno ze świadectw, które cytuje Amnesty International, opisuje następujące przeżycia: „Czuję się bardzo zmartwiona, ponieważ musimy modlić się do Boga, żeby spadł deszcz, a czasami nie pada przez tydzień lub dwa tygodnie i musimy sięgać po wodę z rzeki, a więc po tę wodę, która została skażona i nie jest jeszcze czysta”. To, że nie jest czysta pokazuje pewien eksperyment zainspirowany przez ówczesnych duszpasterzy parafii, kiedy na spotkaniu z mieszkańcami wiosek dotkniętych skutkami wycieku pojawili się przedstawiciele rządu i PetroPeru, zapewniając, że rzeka już jest czysta, że sprzątnęli całą ropę, która się wylała. Mieszkańcy w bardzo prosty sposób sprawdzili jakość tej wody – nabrali szklanek wody, postawili na stole i po prostu poprosili panów inżynierów o wypicie tej wody. Niestety do tego aktu nigdy nie doszło. Nie wypili wody, zostali wyproszeni z wioski.

Oprócz tego, że mieszkańcy Cuninico i innych wiosek stracili dostęp do wody, utracili także suwerenność żywnościową. Ci ludzie zostali odcięci od możliwości łowienia ryb, a więc ich dieta gwałtownie zmieniła się. Przez wiele dni nie mieli nic do jedzenia, potem w wyniku działań między innymi Kościoła, organizacji pozarządowych dostali trochę konserw z tuńczykiem. Skutki żywieniowe były bolesne przede wszystkim dla dzieci. Świadectwo jednej z matek kilkorga dzieci jest następujące: „Zrozumieliśmy, że dzieci nie robią postępów w szkole, bo wszystko, czego się nauczysz, zaczyna się w diecie. Od tego zależy jak myślisz, jak widzisz rzeczywistość. Osoba, która nie je dobrze, tęskni, nie będzie się uczyć, nie będzie się dobrze uczyć, dzieci będą leniwe, będą senne, nie będą chciały chodzić do szkoły, ich nastrój spadnie, bo nie mają odpowiedniego odżywiania”. Tak patrzą na to mieszkańcy Cuninico i myślę, że jest w tym wiele racji. Ta zaburzona dieta odbija się nie tylko na dorosłych mieszkańcach Cuninico, ale także na dzieciach.

Brak dostępu do zasobów rzeki odbija się także na życiu ekonomicznym tej wspólnoty. Badania przeprowadzone przez Amnesty International pokazują, że przed tym wyciekami w 2014 roku 70% rodzin prowadziło działalność gospodarczą opartą na rybołówstwie. To było ich główne źródło utrzymania, a jednocześnie zapewnienie żywności dla rodziny. Natomiast

już w 2016 roku tylko 10 rodzin prowadziło taką działalność. To niosło konsekwencje dla życia tych rodzin. Mężczyźni musieli wyjechać poza wioskę albo w poszukiwaniu pracy w innych, większych wspólnotach, albo żeby łowić ryby powyżej Cuninico, tam gdzie woda jeszcze nie była skażona. Kobiety musiały poszukać różnych działalności zastępczych, żeby jakoś związać koniec z końcem. Na przykład zajęły się domową sprzedażą aguache, takiego smakołyku miejscowego. Sprzedaż polega na tym, że aguache się obiera, pakuje woreczki po kilka sztuk i sprzedaje przechodzącym osobom. To jest też skutek kryzysu ekonomicznego. Bardzo często najstarsze córki nie mogą chodzić do szkoły, bo muszą pomagać w domu, chociażby w prowadzeniu takiej małej działalności gospodarczej, co oczywiście ma potem konsekwencje w ich dorosłym życiu.

Skażenie ropą naftową ma poważne skutki dla zdrowia mieszkańców Cuninico. Kiedy były pobierane próbki wody spotkano także mieszkańców Cuninico, którzy zostali zatrudnieni przez firmę PetroPeru do oczyszczenia. Nie mieli żadnej odzieży ochronnej, żadnych kombinezonów. Wchodzili w potok, żeby zbierać przy pomocy skoszonej trawy, siana, rozlaną ropę. Takie doświadczenia przyniosły skutki i krótkofalowe, i długofalowe. Ci, którzy mieli bezpośredni kontakt z tym skażonym miejscem, mówili najpierw o objawach alergicznych, zapaleniach skóry, bólach brzucha, wymiotach, a więc typowych zatruciach. Mówili o bólach mięśni, pojawiły się z problemy ze wzrokiem, zawroty głowy, chroniczne zmęczenie.

Oprócz tych skutków Amnesty International pokazało skutki długofalowe związane między innymi ze zdrowiem reprodukcyjnym kobiet. Światowa Organizacja Zdrowia wskazuje, że długotrwała ekspozycja na metale ciężkie, rtęć, ołów, które są głównymi składnikami wydobywanych węglowodorów, stanowi zagrożenie dla rozwoju mózgu dziecka. Może powodować uszkodzenia neurologiczne u ludzi, zwłaszcza u dzieci. Ryby, skorupiaki to żywność, która zatrzymuje, koncentruje najwięcej rtęci w zanieczyszczonych akwenach. Ich spożycie wpływa na rozwój mózgu płodu i niemowlęcia. Narażenie na metale ciężkie poprzez spożycie wody, żywność, bezpośredni kontakt, jest bardzo szkodliwe dla kobiet w ciąży. Wpływa na neurorozwoj płodów i małych dzieci. Oto jedno ze świadectw kobiet z Cuninico; kobiety, która doświadczyła bolesnych skutków zatrucia oraz jej męża. Mówi on tak: „Szczerze mówiąc była w ciąży. Nie wiedząc, że woda jest skażona, piła ją często. Tu był wyciek, spożywaliśmy wodę, jedliśmy skażone ryby, potem moja żona zaczęła krwawić. Nie wiedzieliśmy dlaczego. Straciliśmy dziecko”. To też bardzo wyraźne konsekwencje, o których często nikt nie chce mówić.

Patrząc na te osoby, które czyściły Cuninico widać kilku młodych chłopaków, ale nierzadko tam też były kobiety, które były zatrudniane przez PetroPeru. Niektóre z nich po prostu gotowały jedzenie, ale inne po tym, jak przeszli i panowie, zbierając pierwszą falę surówki ropy naftowej, wchodziły też do potoku, żeby zbierać to, co pozostało, więc były narażone na kontakt z ropą naftową.

Motywacją dla działalności tych ludzi była z jednej strony chęć reagowania, że trzeba coś zrobić, bo musimy jakoś żyć, a z drugiej strony motywacje finansowe, które, jak myślę, były przygotowane przez PetroPeru trochę dlatego, żeby zamknąć usta mieszkańcom. Tym ludziom płacono 20 dolarów dziennie za tę pracę. Dla mieszkańców wiosek amazońskich są to kosmiczne pieniądze, wielokrotnie wyższe od tygodniowego wynagrodzenia. Wiadomo, że koszty usunięcia tych zanieczyszczeń dla PetroPeru były wiele wyższe, ale w ten sposób też chcieli zyskać milczenie mieszkańców Cuninico. Byłem świadkiem takiej działalności w miejscowości obok rafinerii, gdzie też był wyciek i sam widziałem, w jaki sposób inżynierowie PetroPeru zamykają usta mieszkańcom. Kiedy padła konkretna kwota zapłaty za sprzętanie, nie było oponujących mieszkańców wioski.

Skutki zdrowotne są długofalowe, na to nakłada się to, że w wiosce nie ma konkretnej opieki medycznej. Tam nie było żadnego ośrodka zdrowia. Dopiero po trzech latach powstał ośrodek zdrowia, w sierpniu 2017 roku. Jednak nie jest to ośrodek wyposażony w specjalistyczne leki, które pozwalałyby walczyć ze skutkami zatrucia metalami ciężkimi, nie ma specjalistów, którzy mogliby tym ludziom pomóc, często jest to jakiś początkujący lekarz pielęgniarz czy położna, która może dać jakiś paracetamol czy ibuprofen, a więc leki przeciwbólowe, przeciwzapalne. Taka sytuacja zdrowotna wpływa na mentalność tych ludzi, na niepewność, która dominuje w tamtym świecie, niepewność wynikająca z braku pożywienia, niepewność zdrowotną, wpływającą także mocno na psychikę.

Myślę, że należy powiedzieć, że choć w sensie prawnym wolność i prawa rdzennych społeczności Amazonii zamieszkujących dorzecze Marañon są jasno określone, to jednak skutki wydobywania surowców naturalnych i wydarzenia takie, jak wycieki ropy naftowej pokazują, że trudno mówić o wolności tych ludów. Brak zabezpieczenia podstawowego prawa do życia, do zdrowia, brak dostępu do wody pitnej, brak dostępu do pożywienia, brak opieki zdrowotnej na odpowiednim poziomie. Długofalowy negatywny wpływ na zdrowie mieszkańców Amazonii, nierówne szanse edukacyjne, to tylko niektóre skutki wydobywania ropy naftowej. Skazują one mieszkańców

tamtych obszarów na życie w kontekście pełnych zależności zarówno od instytucji państwowych, jak i organizacji pozarządowych. To tylko jeden aspekt. Myślę, że ramy naszej konferencji nie pozwalają na rozwinięcie tematu prawa własności, używania tego terytorium, co też powinno być zagwarantowane normami prawnymi. Myślę, że te wydarzenia pokazują, jak wyglądają prawa rdzennej społeczności, jak wyglądają zagrożenia wolności tych ludzi, którzy żyją w Amazonii w kontekście wydobywania ropy naftowej. Dziękuję bardzo za uwagę.

* * *

Dziękuję bardzo za wygłoszenie referatu. Chciałem powitać księdza profesora doktora habilitowanego Bogumiła Gackę, który przedstawi referat „Personalista amerykański Walter Muelder i Deklaracja o wolności religijnej”. Prelegent jest członkiem Zgromadzenia Księży Marianów, wykładowcą UKSW, KUL, Wyższego Seminarium Duchowego Księży Marianów w Radomiu oraz kierownikiem pierwszej na świecie katedry personalizmu chrześcijańskiego.

Bogumił Gacka

Dziękuję bardzo za zaproszenie. Amerykański personalista Walter George Muelder był moim profesorem w trakcie studiów *american personalism* na Harvardzie i ma on realny wkład w ustanowieniu Deklaracji o wolności religijnej.

Walter George Muelder urodził się w 1907 roku, zmarł w 2004 roku, jest wybitnym przedstawicielem amerykańskiego personalizmu, łączy w swojej osobie dorobek zarówno szkoły bostońskiej, jak i szkoły kalifornijskiej, ponieważ w obu tych ośrodkach wykładał etykę społeczną i teologię chrześcijańską. Jest duchownym metodystów, jego ojciec studiował pod kierunkiem Bordera Parkera Bowne'a, ojca personalizmu amerykańskiego. Profesor Bowne zmarł w czasie wykładu na zawał serca w 1910 roku. Profesor Muelder znał go osobiście, kiedy pracował w Los Angeles. Był profesorem Martina Lutera Kinga juniora. To właśnie on wpłynął na sformułowanie metody *non-violance*. W 1964 roku profesor Muelder był obserwatorem ekumenicznym na Soborze Watykańskim II. Określił swoją doktrynę jako *comunitarian personalism*, co przypomina wyrażenie komunii personalnej Jana Pawła II. Jako obserwator Soboru wywarł znaczący wpływ na przygotowanie i opracowanie Deklaracji o wolności religijnej, która została podpisana w 1965 roku.

Rodzice Waltera byli metodystami, którzy wędrowali i głosili Ewangelię w wielu stanach Ameryki. Walter był jednym z siedmiorga dzieci

i właśnie od ojca nauczył się respektu do każdej osoby, szczerzej miłości i również miłości do Kościoła. Był bardzo otwarty wobec innych wyznań. Muelder pragnął zostać profesorem teologii i w ślad za ojcem podjął studia na Wydziale Teologii w Uniwersytecie Bostońskim, kolebce personalizmu amerykańskiego. Później w latach 1930–1931 roku był na studiach roku sabatowego na Uniwersytecie Frankfurckim. Jego ojciec pochodził z północy Niemiec, matka pochodziła z Pomorza. Studiował pod kierunkiem Paula Klicha w Niemczech we Frankfurcie.

Od września 1940 do lata 1945 roku Walter Muelder przebywał w Los Angeles, wcześniej pracując w Bostonie. Był tam na uniwersytecie południowej Kalifornii, gdzie jest szkoła personalizmu założona przez Ralpha Tylera Flewellinga. To był czas II wojny światowej, Muelder wykładał etykę społeczną oraz teologię. Aktywnie uczestniczył w pracach uniwersytetu.

W 1941 roku w związku z atakiem Japonii na Pearl Harbor zaczęła się w Ameryce nagonka na osoby pochodzenia japońskiego. Walter Muelder kierował wtedy wydziałem relacji ludzi z różnych religii wyznań w Los Angeles. Histeria wywołana wojną zmusiła władze do zamknięcia 100 000 Amerykanów, to jest fakt często nieujawniany. Amerykanie pochodzenia japońskiego zostali zamknięci w obozach koncentracyjnych, które nazywano centrami relokacyjnymi. Było ich pięć. Muelder nie zgadzał się na takie traktowanie, ani Japończyków, ani Amerykanów pochodzenia japońskiego, odwiedzał ich w tych centrach relokacyjnych, pomagał im i starał się, żeby mogli brać udział w życiu Kościoła.

Odnosnie do humanizmu, w 1945 roku doktor Walter Muelder w Uniwersytecie Bostońskim został dziekanem i profesorem etyki społecznej. Pracował na tym stanowisku aż do przejścia na emeryturę w 1972 roku. Między innymi odnowił cały kampus szkoły, która stanowi kolebkę personalizmu amerykańskiego. Jest tam obecnie piękny pomnik Martina Lutra Kinga. W tym czasie również posługiwał jako pastor. Napisał w 1950 roku personalistyczną krytykę marksizmu i w tym czasie bardzo mocno angażował się w ruch ekumeniczny. Ówczesne poszukiwanie jedności zaczęło się od wysiłków brytyjskiego i zagranicznego towarzystwa biblijnego w 1804 roku na rzecz przetłumaczenia i rozprowadzenia Biblii w różnych krajach. 12 lat później Amerykańskie Towarzystwo Biblijne, obecnie Międzynarodowe Towarzystwo Biblijne, to dzieło kontynuowało. W latach dwudziestych XX wieku założono trzy główne ekumeniczne organizacje religijne. Były to Międzynarodowa Rada Misyjna – 1921 rok, ruch „Życie i Praca” w Sztokholmie – 1925 rok oraz ruch „Wiara i Ustrój”, Lozanna – 1927 rok.

W 1950 roku z okazji poświęcenia budynku wydziału teologicznego w Uniwersytecie Bostońskim w kaplicy Marshall Church raz w tygodniu zainicjował Eucharystię katolicką w tej kaplicy, ale również są posługi z różnych religii, wyznań. Zaproszono na Uniwersytet Bostoński Jeana Maritaina. Przed Soborem Watykańskim II było nieprawdopodobne, żeby ksiądz katolicki z uczelni we Francji był tam gościem. Było to marzeniem Mueldera. W 1955 roku, to jest godne podkreślenia, Muelder jako dziekan wydziału teologii ustanowił katedrę ekumenizmu, prawdopodobnie pierwszy w skali światowej pełnoprawny wydział. Katedra zastępną z przyznania więcej tytułów doktora Afroamerykanom niż jakiegokolwiek inne instytucje w Stanach Zjednoczonych. Również w tej katedrze otrzymał doktorat Martin Luter King, który zetknął się z personalizmem. Martin Luter King dziękował profesorowi Muelderowi za jego postawę niestosowania przemocy, respektu dla godności każdej osoby, jako że każdy człowiek jest obrazem Boga.

Jesienią w 1964 roku dziekan Walter Muelder został zaproszony na Sobór Watykański II do wzięcia udziału w charakterze obserwatora III sesji obrad Soboru. Zaproszenie wystosowano poprzez Światową Radę Metodystów. W wywiadzie, którego udzielił profesor, powiedział: „Uczestniczenie w tej sesji było dla mnie wielkim przywilejem”. On – metodysta mówił: „Codziennie rano chodziłem na mszę świętą, obserwatorzy mieli wspaniałego tłumacza, którym był angielski dominikanin, prowadził tłumaczenie symultanicznie. To było rzeczywiście wielkim zaszczytem dla mnie, że mogłem w ciągu tych tygodni pobytu w Watykanie wysłuchać 400 przemówień po łacinie, co było także bardzo interesujące”.

Dyskutowano o problemie wolności religijnej, sporo uwagi poświęcono również Konstytucji o Kościele oraz innym dokumentom. Ci, którzy należeli do grona obserwatorów byli zapraszani dwa razy w tygodniu na specjalne seminaria, którym wówczas przewodniczył biskup Willebrands, późniejszy kardynał. Komentarze i uwagi krytyczne wobec soboru były przekazywane odpowiednim komisjom, które się zajmowały różnymi problemami. Z zadowoleniem mówił profesor Muelder: „Muszę stwierdzić, że wiele spraw, które uważałem za istotne znalazło się w Deklaracji o wolności religijnej”. Był obserwatorem Światowej Rady Kościołów. Walter Muelder z Kościoła Metodystów USA przedstawił swe głębokie refleksje, które zostały podjęte w deklaracji. Po pierwsze, czy w tekście dotyczącym prymatu mówi się o jednej wolności pośród wielu, czy też jest to podstawa. Wolność religijna wobec innych wolności. Drugie, sądził iż w niektórych sformułowaniach uważa się ją po prostu za jedną wolność pośród wielu. Właściwie opisywała

ona relację człowieka do Boga i on to podkreślał, a zatem angażowała całą osobę ludzką, jest fundamentem wszystkich prawdziwych wolności. Po trzecie, chociaż prawa zawsze pozostają w relacji do obowiązków, prawo do wolności religijnej nie pochodzi z obowiązku, lecz z natury człowieka, którego stworzył Bóg. Po czwarte Muelder uważał, iż przejście od wolności religijnej do ograniczeń takiej wolności w schemacie pierwotnym było zbyt gwałtowne, nawet się wyraził praktycznie komunistyczne, to jakby forma myślenia, że Kościół daje wolność człowiekowi. On wtedy zwrócił uwagę, że nie Kościół, to Bóg stwarza nas wolnymi i jesteśmy ukonstytuowani w wolności. To stanowi godność każdej osoby, a Kościół respektuje tę wolność i ją ochrania, podejmuje. Po piąte, państwo nie może wyczerpać dobra wspólnego, zatem nie może ostatecznie określić wspólnego dobra całego społeczeństwa, którego częścią jest Kościół, czyli że Kościół ma misję zbawienia. Ojciec John Murray, który przygotowywał zasadniczy schemat, był pod wielkim wrażeniem i wszystkie uwagi profesora Mueldera podjął.

Chcę jeszcze nadmienić, że profesor Muelder zorganizował Bostoński Instytut Teologiczny, nazywa się to w skrócie BTI. Został ustanowiony już w roku 1968, był jego przewodniczącym przez pierwsze dwa lata. Do bostońskiego Instytutu Teologicznego należy dziewięć uczelni, również katolickie seminarium i można brać udział w wykładach w porozumieniu ze swoim promotorem z innych ośrodków. To jest konsorcjum dziewięciu uczelni.

Wykładnię Deklaracji o wolności religijnej stanowi stwierdzenie, że do wiary, szerzej do religii, nie należy człowieka ani przymuszać, ani zabraniać, lecz pozostawić osobę ludzką wolną, ponieważ Bóg kocha nas wolnymi i stworzył nas wolnymi. To jest w *Dignitatis humanae* podkreślone wiele razy i to jest główny wpływ profesora Mueldera. Apostołowie poruszeni przykładem Jezusa Chrystusa zachęcali ludzi do wyznawania Pana nie przez stosowanie przymusu, jednocześnie byli mężni, kiedy władze publiczne sprzeciwiały się woli Boga i mówili: bardziej trzeba słuchać Boga niż ludzi. Zasada wolności religijnej w społeczeństwie pozostaje w zgodzie z wolnością aktu wiary chrześcijańskiej, dlatego harmonizuje z godnością każdej osoby ludzkiej.

W encyklice Jana Pawła II z roku 1991, kiedy po upadku komunizmu w wielu krajach Europy środkowowschodniej, kształtował się nowy porządek polityczny, usłyszeliśmy o upadku totalitaryzmu komunistycznego i wielu innych ustrojów totalitarnych i tak zwanych systemów Bezpieczeństwa Narodowego. Obserwuje się dzisiaj dominację, co prawda niestojącą w sprzeczności do ideału demokratycznego, który łączy się z troską prawa

człowieka. Dlatego narody, które reformują swoje systemy chcą demokracji zapewnić autentyczne i mocne fundamenty poprzez wyrażane uznanie dla tych praw człowieka. Wśród zasadniczych praw należy przede wszystkim wymienić prawo do życia, którego integralną częścią jest prawo do wzrastania pod sercem matki od chwili poczęcia, prawo do życia w zjednoczonej wewnętrznej rodzinie i w środowisku moralnym sprzyjającym rozwojowi osobowości. Prawo do rozwijania własnej inteligencji i wolności w poszukiwaniu i poznawaniu prawdy. Prawo do uczestniczenia w pracy dla doskonalenia dóbr ziemi i zdobycia środków utrzymania dla siebie i swoich bliskich. Prawo do swobodnego założenia rodziny oraz przyjęcia, wychowania dzieci dzięki odpowiedzialnemu realizowaniu własnej płciowości. Tu jest niezwykle moment, mówi mocno Jan Paweł II, źródłem i syntezą tych praw w pewnym sensie jest wolność religijna rozumiana jako prawo do życia w prawdzie własnej wiary i zgodnie z transcendentną godnością własnej osoby. To jest punkt 47.

Jan Paweł II potwierdził w swoim nauczaniu zarówno treść deklaracji jak również przeświadczenie wielkiego amerykańskiego personalisty Waltera Mueldera. Prawo do życia jest prawem fundamentalnym, jego przestrzeganie warunkuje korzystanie przez człowieka ze wszystkich innych osobowych praw – prawo do wolności religijnej jest prawem, które chroni to, kim w swojej istocie jest każdy człowiek. Jako osoba odzwierciedla bowiem każdy człowiek relację do Boga, który jest prawdą i też stanowi obraz samego Boga. Dziękuję bardzo.

* * *

Dziękujemy księżu profesorze za bardzo ciekawy wykład. Proszę państwa ten pierwszy blok dobiega końca i chciałem tutaj przypomnieć że wysłuchaliśmy pięciu referatów. Byliśmy w Centralnej Azji, byliśmy nad Amazonką, byliśmy poniekąd też w Stanach Zjednoczonych, czyli obeszliliśmy niejako cały świat. Bardzo ciekawe są sugestie do refleksji na temat integralności osoby, o czym mówiła pani profesor Dominika Żukowska-Gardzińska, jak również osadzenie tych bardzo konkretnych problemów teologicznych w konkretnych sytuacjach, chociażby nad Amazonią albo w Azji. Tutaj nasuwa się bardzo prosty wniosek, że na całym świecie borykamy się poniekąd z tymi samymi problemami. Była na początku mowa o wojnie, dzięki Bogu nie we wszystkich krajach. Po prostu mamy do czynienia z wojną, ale ten problem przestrzegania czy nieprzestrzegania wolności, godności, wolności religijnej już jest problemem bardzo wielkim, czy to w Afryce, czy w Azji, czy też w Ameryce Południowej,

czy też i Północnej. Dziękuję bardzo za spotkanie. Poproszę księdza profesora Jarosława Różańskiego o wygłoszenie referatu „Dokument międzynarodowej komisji teologicznej o wolności religijnej w służbie wspólnego dobra”.

Jarosław Różański

Dziękuję bardzo za udzielenie mi głosu. Ten dokument, który nie jest znany w języku polskim, bardzo obszernie jest zreferowany w artykule, który ukaże się w książce zbierającej wszystkie artykuły z dzisiejszej konferencji. Jest to dokument Międzynarodowej Komisji Teologicznej o wolności religijnej w służbie wspólnego dobra. W latach 2014–2018 jedna z grup roboczych Międzynarodowej Komisji Teologicznej zastanawiała się nad znaczeniem wolności religijnej we współczesnym świecie. Owocem ich pracy jest właśnie dokument pod tytułem „Wolność religijna dla dobra wszystkich”, to podejście teologiczne do współczesnych wyzwań, zatwierdzony przez komisję w 2018 roku, a opublikowany rok później 21 marca 2019 roku. Został upowszechniony na stronie internetowej komisji i przetłumaczony na siedem języków, niestety tak jak wspomniałem, brak jest języka polskiego.

Celem tego wystąpienia jest zasygnalizowanie, że taki dokument istnieje oraz przybliżenie najważniejszych założeń i refleksji tego dokumentu, wzbogaconych o konieczne odniesienia do nauczania Kościoła i osobiste spostrzeżenia. Dokument ten z założenia nie ma charakteru akademickiego, ale jest raczej refleksją teologiczno-hermetyczną zachęcającą do wspomnianej przez mojego poprzednika deklaracji Soboru Watykańskiego II. Ta deklaracja rozwinęła chrześcijańskie racje, przemawiające za poszanowaniem wolności religijnej tak jednostek jak i wspólnot w ramach państwa prawa i praktyk sprawiedliwości. Uwzględnia ten dokument Międzynarodowej Komisji Teologicznej nowy kontekst historyczny życia wspólnoty ludzkiej charakteryzujący się między innymi zupełną obojętnością etyczno-religijną państwa jako takiego, zwłaszcza państwa w obrębie kultury Zachodu.

Dokument ukazuje także ścisłą relację między perspektywą teologiczną i antropologiczną, która wypływa z personalistycznych zasad wspólnotowego i chrześcijańskiego pojęcia wolności religijnej dla wszystkich. Rozpoczyna przypomnieniem soborowej deklaracji *Dignitatis humanae* oraz jej recepcji Magisterium Kościoła i teologii, po Soborze Watykańskim II. Następnie podaje filozoficzne i antropologiczne zasady wolności religijnej, pojmowanej zarówno w perspektywie indywidualnej, jak i wspólnotowej, to rozdział trzeci. W kolejnym, czwartym, rozdziale podkreśla on znaczenie wspólnot religijnych w życiu społecznym. Następny rozdział wskazuje na zakorzenienie

wolności religijnej w osobowej kondycji człowieka, w jego godności, która jest niezbywalna. Z tej perspektywy ideologie państwowe uważające siebie za neutralne religijnie i etycznie trzeba uznać sprzeczne same w sobie – o tym rozdział piąty. Ostatnie rozdziały skupiają się na wkładzie wolności religijnej w budowanie życia wspólnego i pokoju społecznego oraz na centralnym znaczeniu wolności religijnej dla współczesnego posłannictwa Kościoła.

Może kilka spostrzeżeń dotyczących współczesnych uwarunkowań wolności religijnej. To znajduje się głównie w pierwszej, wstępnej części dokumentu, w której zaznacza się także, że często zwłaszcza na Bliskim Wschodzie i w Azji do głosu dochodzą zwolennicy tradycji religijnych i narodowych, a w wielu sekularyzowanych społeczeństwach powstają różnorodne wspólnoty religijne. Natomiast tam, gdzie pojawia się problem wolności religijnej, jest ona omawiana w odniesieniu do koncepcji praw człowieka i wolności obywatelskich, które są związane z kulturą o charakterze liberalnym, demokratycznym, moralistycznym i świeckim. Ten dyskurs odwołuje się do pokojowego współżycia godności jednostki oraz dialogu międzykulturowego i międzyreligijnego i wyrażany jest w języku współczesnego państwa liberalnego. Refleksja czerpiąca z chrześcijańskich zasad godności osoby i ścisłych związków między ludźmi jest tutaj o wiele bardziej pogłębiona niż właśnie refleksja wyrażona w języku współczesnego państwa liberalnego.

Współczesna radykalizacja religijna nazwana powszechnie fundamentalizmem nie jest prostym powrotem do praktykowania tradycyjnych form religii. Jest ona często specyficznym sprzeciwem wobec liberalnych praktyk współczesnego państwa w szczególności wobec relatywistycznej etyki i obojętności państwa w stosunku do religii. Tutaj podane są chociażby przykłady z historii niepodległej Nigerii, dzisiaj właśnie mamy taki ekstremistyczny ruch Boko Haram, ale zwracam uwagę na to, że w historii niepodległej Nigerii wielokrotnie pojawiały się ruchy społeczne, polityczne i gospodarcze, a nawet etniczne, odwołujące się do haseł islamu jako podstawy doktrynalnej. Tu nie chodziło tak naprawdę o islam jako doktrynę, ale chodziło właśnie o te cele społeczne, polityczne, gospodarcze czy etyczne, to warto podkreślić zwłaszcza przy Boko Haram.

Niektórzy uważają, iż ogłaszana przez państwo neutralność w rzeczywistości uznaje wyznawaną wiarę i przynależność religijną za przeszkodę do pełnego obywatelstwa kulturowego i politycznego. Można to określić jako formę miękkiego totalitaryzmu. Rzekoma neutralność kultury politycznej usuwa wszelkie uzasadnienie etyczne i wszelką inspirację religijną, w rzeczy-

wistości marginalizując, jeśli nawet nie wykluczając ekspresję religijną ze sfery publicznej, a wraz z nią pełne uczestnictwo w kształtowaniu społeczeństwa demokratycznego. Stąd wypływa owa dwuznaczność roszczeń sfery publicznej do neutralności, czyli obiektywnie dyskryminującej wolności obywatelskich.

Pomijanie religijnego czynnika ludzkiego życia pociąga za sobą pomijanie innych obszarów własnej historii i tradycji, decydujących o spójności społecznej. Reakcją na tę słabość systemu jest fanatyzm pojawiający się zwłaszcza wśród młodych. Może mieć on charakter ateistyczny lub teokratyczny i nie ma on charakteru prostego powrotu do przeszłości, jak często się myśli. W przeciwieństwie do klasycznej tezy, która wieszczyla upadek religii jako nieuchronny efekt modernizacji technicznej i ekonomicznej, dzisiaj mówi się o powrocie religii na arenę publiczną. Automatyczna korelacja między postępowaniem cywilizacyjnym a wygaśnięciem religii została sformułowana na podstawie przesłanek ideologicznie postrzegających religię, jako mityczną konstrukcję społeczeństwa, które nie opanowało jeszcze racjonalnych narzędzi pozwalających na osiągnięcie emancypacji i dobrobytu. Teorię tę uznaje się za niewystarczającą nie tylko w odniesieniu do prawdziwej natury świadomości religijnej, ale także w odniesieniu do naiwnej wiary w humanistyczne możliwości modernizacji technologicznych.

Jednak współczesny powrót do religijnej interpretacji rzeczywistości często wydaje się sprzeczny z tradycją i rozwojem kulturowym wielkich religii historycznych. To jest taki paradoks. Nowe formy religijności jawią się często jako niepokojące odchylenia od orientacji religijnej, nie mówiąc już o rażącej motywacji religijnej niektórych form totalitaryzmów, które dążą do narzucenia ideologii poprzez terrorystyczną przemoc nawet w obrębie wielkich tradycji religijnych. Jednocześnie żywotny, postmodernistyczny zanik przywiązania do prawdy i transcendencji z pewnością stanowi nowe wyzwanie dla wolności religijnej zarówno w kontekście politycznym, jak i prawnym. Podobnie rzecz się ma z teorią państwa liberalnego traktującego zobowiązanie do prawdy jako absolutnie niezależne od jakiegokolwiek pierwiastka religijnego. Ochrona wolności religijnej i pokoju społecznego zakłada, że państwo nie tylko powinno rozwijać współpracę między wspólnotami religijnymi i społeczeństwem obywatelskim, ale także tworzyć kulturę otwartą na religię. Trzeba przewycięzać uprzedzenia wynikające z czysto emocjonalnej lub ideologicznej wizji religii. Religia ze swej strony musi dążyć do jasnego przedstawienia własnej wizji wspólnoty.

Chrześcijaństwo, a konkretnie Kościół katolicki, zwłaszcza po Soborze Watykańskim II, rozwinął refleksję nad własną tożsamością religijną, która

odrzuca każdą próbę instrumentalizacji religii czy też Kościoła przez władzę polityczną jako pewnego rodzaju prozelityzmu. Dzisiaj ewangelizacja pozytywnie wartościuje kontekst wolności religijnej i odpowiedzialności obywatelskiej. Chrześcijaństwo wzywa do wiary, ale nie należy mylić tego apelu z narzucaniem tej wiary czy też sprowadzaniem człowieka do stanu poddaństwa. Wiara inspiruje w głoszeniu wolności religijnej i świadectwa transcendentnej prawdy. Wolność do poszukiwania prawdy Bożej oraz zamięłowanie do braterstwa między ludźmi zawsze idą w parze. To są warunki dla jakości życia i przetrwania ludzkości jako wspólnoty.

Masowe migracje całych narodów, głównie z powodu endemicznego stanu ubóstwa i stałego cyklu wojen, stworzyły na Zachodzie społeczeństwa strukturalnie międzyreligijne, międzykulturowe. Stąd też pojawiły się nowe wyzwania zachęcające do stworzenia nowych relacji między wolnością religijną a demokracją obywatelską. Do prawdziwego humanizmu zdolnego uczynić ziemię domem dla wszystkich ludzi. Związek między wolnością religijną, a wartością człowieka ma dziś znaczenie polityczne. Kościół, który żyje w społeczeństwie pluralistycznym i wielokulturowym musi rozwijać w tych warunkach świadectwo wiary, jak również właśnie indywidualnej ekspresji. Pozwolę sobie zakończyć tą refleksję i zachęcić do studium tego dokumentu, bo może on być inspiracją i zarazem dobrym spojrzeniem na relacje wolności religijnej struktur państwowych, na przywiązanie do prawdy i poszanowanie wolności religijnej. Dziękuję bardzo.

* * *

Dziękuję księżę profesorze za referat. Chciałem podziękować wszystkim obecnym i wszystkim uczestnikom którzy łączyli się online z nami.

Drugą część konferencji poprowadzi ksiądz profesor Jarosław Różański. Dziękuję bardzo.

* * *

Szanowni państwo, miło mi jest znowu powitać uczestników sesji „Wokół koncepcji wolności religijnej”. Czeką nas pięć wystąpień w tej sesji. Rozpocznie pani Safia Al-Shameri z Jemenu, doktorantka na Uniwersytecie Warszawskim. Będzie mówić o wolności religii w islamie. Bardzo proszę.

Safia Al-Shameri

Simply put, freedom is the state of an individual to exhibit his/her essence freely and without any restrictions. Freedom is a state of independence.

It is defined as the state of thinking and/or behaving without being bound by any restriction or coercion, being unconditional, and making decisions based on one's own will and thought, independent of any external influence.

Today, freedom of religion (freedom of belief) is an essential symbol of modernity and civilization and among the inevitable human rights rules. Freedom of religion is connected with the person's transcendent and absolute existence. It is completely conscientious. In other words, the individual has the right to believe, disbelieve, or adopt a religion, to partake in religious rites and practices, and to perform the behaviors based on the belief that one chooses freely, alone or in a community, of his/her own will, without any pressure or hindrance. The individual is free to make this choice and bears the consequences himself/herself. Freedom of religion entails that the individual can do all the above freely without suffering discrimination concerning his choice so long as others are not harmed, their rights and freedom are not violated, and public order is not disturbed.

According to some, freedom of religion constitutes the main point of departure for other freedoms, while according to others, it is a natural result and manifestation of freedom of thought, opinion, and conscience. However, freedom of religion, with its subjective aspect, is within the freedom of conscience.

From an Islamic perspective, and based on the Quran's basic teachings, religious freedom is fundamentally and ultimately an act of respect for Allah's authority and for the mystery of His plan for humanity, which has been given the liberty of shaping entirely on its own responsibility its destiny on earth and Hereafter.

The foundational period for the construction of ideas about Islam, the freedom of belief, and religion date back to the lifetime of the Prophet Mohammad (570–632) during the revelation of the Quran. Any developments in Islamic views on the freedom of religion are founded on the notions and practices that existed during that period. Quran and Sunnah (the oral traditions of and about Mohammad) provide insights into understanding religious freedom in Islam. In Islam, there is an axiomatic fact, namely, that the Quran is the foundational reference for all the doctrines, rules, principles, and laws that constitute the religion of Islam, whereas the authentic Sunnah is a binding source of clarification of what might be ambiguous in the Quran. As a religion, Islam lays down freedom in matters of religious beliefs and practices. The Quran includes nearly two hundred verses that highly reject coercion in matters of faith and religion and prescribe absolute

human freedom to choose/decide what one will believe and what religion one will profess. These verses could be grouped into four categories. The first group is related to the principle of the prohibition of compulsion in religion, the guarantee of choosing one's religion and belief.

The Quran highlights people's right to choose and express their religion and beliefs. Surah Kafirun begins with the emphasis on "Say" and encourages people to freely express their beliefs. Moreover, it ends with the phrase, "Your religion is for you, and My religion is for me", as to reinforce the consciousness of being an individual and develop self-confidence and freedom of belief as one of the most basic human rights. This idea of religious freedom, then, means that one has the right to believe whatever one wants or not, following the verse "The truth is from your Lord, so whoever wills – let him believe, and whoever wills – let him disbelieve". A similar verse stresses the responsibility of the individual to believe or not: "Now clear proof has come to you from your Lord: if anyone sees it, that will be to his advantage; if anyone is blind to it, that will be to his loss".

The Quran then unequivocally declares: "Let there be no coercion/compulsion in religion: true guidance has become distinct from error, so whoever rejects false gods and believes in God has grasped the firmest hand-hold, one that will never break. God is all-hearing and all-knowing". The verse is proverbial and regarded as expressing a fundamental Islamic value, mainly as it occurs immediately after the "Verse of the Throne", devoted to God's majesty, and was described by the Prophet Mohammad as "the greatest verse in the Quran". In a precise and unambiguous way, the no Coercion/no Compulsion verse confirms the prohibition of compulsion whatsoever and the necessity of free will. It thus reveals more generally how religious freedom (at its fullest) can be achieved through Islam.

As mentioned earlier, religion is faith and belief. It is a set of truths that are believed in and then acted upon. Religion is thus a matter of conscience, and such a thing cannot be taken by coercion and compulsion. To be true and reliable, faith absolutely needs to be a free and voluntary act. Physical actions may be forced on individuals against their will, but they can not be forced to believe and trust against their will. Therefore, religious belief must be based on one's reason, understanding, and will; religious acceptance must come from mental clarity and understanding with the contentment of heart and good intentions, not from conviction. The acceptance of religion under coercion cannot be counted as faith; as Alalwani stated, "it is critical for the moral integrity of the religious tradition itself that people are free

to believe or not at will, instead of being forced or intimidated into the hypocritical pretense of conformity”.

The verse mentioned above, which is the clear expression of the principle of freedom of religion in Islam, also points to certain principles that religious freedom is based on. The first of these is that religious belief and conscience do not accept compulsion due to their essence. Not accepting coercion is an essential feature that combines moral behavior and religious act. The moral value of behavior and its subjective value depend on the intention and motive behind it. An act that is not done with free will and goodwill will not be judged morally good, even if it has good results. As Kant emphasizes, basing the value and freedom of man on his reason and moral capacity, the moral value of behavior is not in the goal to be reached with it but in the maxim that makes him decide to do it; it is in adherence to the moral law that commands one to act only according to the maxim that one can wish to be. Such absolute moral imperatives are possible with the idea of freedom, which makes an individual a member of an intelligible world. Likewise, an action must be based on a person's free will, intention, understanding and expectation about the outcome of the behavior in question, and hoping for its reward from Allah in order to gain the quality of a “true, reliable and good deed”.

While the Quran states that religious commitments will be evaluated according to whether they are done unintentionally or whether they are intentional, in terms of will and intention in human behavior, it emphasizes that an individual will be held responsible for what is in his/her heart. In fact, the intention that cannot be realized due to external obstacles and compulsions is considered a form of worship alone. On the other hand, if, as a result of compulsion, the person hides his/her true belief and professes another belief, the person is evaluated according to the belief he/she has hidden inside.

Another theological reason adduced in favor of religious freedom is taken from the Quran: “If we had wished, We could have sent down to them a sign from heaven, at which their necks would stay bowed in utter humility”. The verse undoubtedly shows that even God refrains from overpowering human being to the point of subduing him/her against his/her will. In another verse, the Quran explains, “Had your Lord so willed (O Prophet) all people on earth would have indeed believed, every single one of them! Would you then force people to become believers?. As for the Quranic verse: “And say, ‘the truth is from your Lord, so whoever wills – let

him believe; and whoever wills – let him disbelieve”, it contains a reference that the call to faith is valid to the extent that it does not exceed the limits of communication and dialogue aiming to persuade and influence, and it is impermissible to coerce and pursue non-believers; otherwise faith would be external and based on outward hypocrisy.

Along this line of reasoning, the second group of verses in the Quran emphasizes that the Prophet’s mission is to advocate Islam, convey Allah’s message, and guide, nothing more, nothing less. He neither has the right to impose Islam on others nor to forcefully interfere with the religion of others, asserting that any decisions upon the religions of others are reserved to Allah, not the Prophet or anyone else. The Quran reads: “So [Prophet] remind them: your only task is to remind them, you are not there to control them”. Similarly, the Quran constantly stressed that Prophet Mohammad did not have the power to compel people to be Muslims; instead, conversion is a choice that individuals should make for themselves. As pointed out in the Quran, “We know best what the disbelievers say. You [Prophet] are not there to force them, so remind, with this Quran, those who fear My warning”. Another verse clearly states, “Say: “Obey Allah and obey the Messenger”. And if you turn away (from the Messenger) (know that), he will be held responsible only for his own obligations, and you will be held responsible only for your own, but if you obey Him, you will reach the right path. Taken together, the verses above and many other verses show that the Prophet’s mission is to call to Islam and indicate that forced conversion is no conversion at all.

Moreover, the Quran teaches that the only duty of the Messenger is to openly announce (the message that was revealed to him). “Yet they worship instead of Allah that which can neither benefit them nor hurt them. The disbeliever was ever a partisan against his Lord. And We have sent thee (O Muhammad) only as a bearer of good tidings and a warner”. Furthermore, the Quran explains that the Prophet Mohammed had to convey His message with persuasion, tolerance, good words, and actions without offending or hurting others’ different beliefs and thoughts: “Call to the way of your Lord with wisdom and beautiful preaching. Argue with them in the most courteous way, for your Lord knows best who has strayed from His way and who is rightly guided”. In addition, the Quran recognizes that different religious traditions and beliefs will always exist, indicating that there will always be believers in the one God as well as non-believers. “Had your Lord willed, all the people on earth would have believed. So can you compel people to believe?”.

In line with the Quranic teaching about the freedom of religion, the Prophet's strategy regarding the issue of freedom of religion is reflected in the document often known as the "*Constitution of Medina*". The document, written on behalf of Prophet Mohammad in 622 CE, delineates the rights, responsibilities, and duties of the various groups living in the city of Medina on different occasions, for instance, when conflicts take place; when crimes are committed against other parties; when the security of the town is endangered, etc. The constitution, which has over 50 articles, accepts Medina as a multireligious society and protects all its inhabitants, regardless of religion, and explicitly states that Jews and Muslims can practice their religions freely. An excerpt of the constitution declares: "The Jews of Banu 'Awf, together with Muslims, constitute an *umma* (group). The religion of the Jews is for themselves, the religion of Muslims for themselves. This includes both their *mawla* (brothers/kin) and themselves personally. No Jew will be wronged for being a Jew, and the enemies of the Jews will not be helped".

As can be inferred from the excerpt above, the Jews of the Madeina were granted the right to maintain their religious traditions, institutions, and teaching, and they were not going to be harmed just for being religiously different/other. Thus, the religious freedom that is granted in the Quran was clearly applied in the Prophet's behaviors and practices.

The third group of verses stipulates the guideline for living and dealing with people of other faiths and religions. The Quran first acknowledges that human beings are not the same and that difference in opinions and dissent is part of human nature: "And if thy Lord had willed, He verily would have made mankind one nation, and yet they cease not differing". The Quran also takes into account national, racial, and linguistic differences. Differences in race and language are interpreted as divine indications. The Quran says: "And of His (Allah's) signs are the creation of the heavens and the earth and the diversity of your tongues and colors. Surely there are signs in this for those of sound knowledge". However, according to Islamic tradition, these differences must not be a source of enmity and discord: "O humanity! Indeed, we created you from a male and a female and made you into different nations and tribes so that you may know one another. Surely the noblest of you in the sight of Allah is the most righteous among you. Allah is truly All-Knowing, All-Aware".

The Quran, then, emphasizes the reality that there are good people in other communities and religions, Jews, Christians, and Sabaeans – just as in Islamic communities: "Those who believe [Muslims], the Jews, the Chris-

tians, and the Sabaeans – whosoever believe in God and the Last Day and do good deeds, shall have their reward from their Lord, shall have nothing to fear, nor shall they grieve”. This verse has a clear universal message that favors sincere righteous/reasonable endeavors from any and everyone and not only from Muslims. After stating all the above, the Quran determines the way to deal with those of other religions, stressing that Allah does not forbid you to deal kindly and justly with anyone who has not fought you for your faith or driven you out of your homes: “God loves the just. But God forbids you to take as allies those who have fought against you for your faith, driven you out of your homes, and helped others to drive you out: any of you who take them as allies will truly be wrongdoers”. Additionally, considering “the believers, those who follow the Jewish faith, the Sabians, the Christians, the Magians, and the idolaters, God will judge them on the Day of Resurrection; God witnesses all things.

The verse suggested a reasonable, practical, and pragmatic Islamic approach to peaceful coexistence among various religious parties: each religious community is free to follow its own way without interfering or harming others, then in the Hereafter, God will judge them all.

The Quran highlights the freedom of religious discussions and makes it clear to Muslims that they adhere to reason and logic in their discussions with the people of other religions and for their mainstay to be persuasion with evidence. Say: “O People of the Book! Come to common terms as between us and you: That we worship but Allah; that we associate no partners with Him; that we erect not, from among ourselves, lords and patrons other than Allah”. If then they turn back, say ye: “Bear witness that we (at least) are Muslims (bowing to Allah’s Will)”. Consequently, “Argue only in the best way with the People of the Book, except with those of them who act unjustly. Say, “We believe in what was revealed to us and in what was revealed to you; our God and your God are one; we are devoted to Him”.

What is worth pointing out is that Islam considers religions like Judaism and Christianity as standing *de jure* as truly revealed religions from God. Their messengers, Abraham, Moses, David, and Jesus, are the prophets of God, and their books – Torah, the Psalms, the Evangelists – are revelations from God. What is more, Islam makes the belief in other religions an essential condition/a pillar of its own religion and faith. Although Muslims know that Islam is not acknowledged by Jews and by Christians as a revelation from God, the honor in which Islam regards Judaism and Christianity, their founders and scriptures, is not courtesy but religious truth stated in

the Quran. It is described in the Quran that “Prophet Mohammad and his followers believe in the revelation sent down upon him from his Lord: each of them believes in Allah, and His angels, and His Books, and in His Messengers. They say: “We make no distinction between any of His Messengers. We hear and obey. Our Lord! Grant us Your forgiveness; to You, we are destined to return”.

The fourth group of verses revolves around the issue of prohibiting the imposition of any legal punishment on those who change their religion or revert to unbelief after having believed. The term known for leaving/changing Islam is Apostasy, *Ridda* in Arabic. The person who leaves Islam for infidelity is called an apostate. The critical note concerning the meaning of apostasy is that it only involves those who have left Islam. Accordingly, if an individual is not Muslim and does not join the Islamic faith, he/she would not be entitled to an apostate. Though the Quran condemns changing or leaving Islam, it – and this is of utmost importance – does not impose any worldly punishment, not to mention the death penalty. The verse which is read as “As for those who believe, then reject the faith, then believe again, then reject the faith again and become increasingly defiant, God will not forgive them, nor will He guide them on any path”, is presented as the most convincing proof that there is no worldly punishment or execution for those who knowingly turn their back on Islam and affirms that the right to declare the penalty belongs to God alone because as emphasized in the Quran, religion/belief is essentially a matter between the individual and God.

The Quran has excellently described the presence of some people who will turn back/leave Islam when it says, “They will not stop fighting you [believers] until they make you revoke your faith if they can. If any of you revoke their faith and die as disbelievers, their deeds will come to nothing in this world and the Hereafter”. However, as undoubtedly portrayed in this verse, what happens to them is kept till the Hereafter.

Interestingly, the *Al-Hudaybiyah* Peace Treaty between the Prophet and Quraysh tribe in 628 CE stands as a clear representation that the Prophet never prescribed punishment for the act of leaving Islam. The treaty in which the parties agreed to cease fighting for ten years has several principles; however, the one that concerns us here is related to the issue of apostasy. According to the agreement, the Muslims would reject any person from the Quraysh defecting to Medina to become a Muslim. But any Muslims who would choose to leave Islam and Medina would be allowed to return to the Quraysh freely without reprisal. In addition to the Quranic verses mentioned

above, this treaty forms the point of departure to refute all the claims that Islam legalizes punishment against apostates.

To sum up, the essence of religion is faith. Faith includes an entirely rational and knowledge-based acceptance and approval without pressure. The foundation of faith is affirmation with the mind and heart. Thus, in religion, the state, the community, or individuals cannot pressure others to believe or not believe. In this context, the Quran has meticulously defended the principle that there can be no coercion in religion. It prioritizes embracing religion unconditionally and without prejudice and recommends having a rational and critical mind that tries to understand what religion is, thinks and contemplates deeply, makes rational inferences, and takes advice and lessons. As stated in the Quran, this method enables a better understanding and realization of religion.

Therefore, it is not reasonable to keep people under tutelage in matters of religion and creed and abolish free will. And any interpretation that the compulsion is from religion clearly contradicts the explanations in the Quran regarding the nature of prophecy and communicate (*da'wah*). Allah did not give anyone, including His Messenger, the permission or the power to force anyone to follow His religion. The individual is free, and this freedom is recognized as a right by Allah. A person does not shape his belief with the pressure, orders, and imposition of others. Just as the Quran gives the individual complete freedom in matters of religion, it does not foresee any worldly punishment for those who do not believe, apostatize, and do not fulfill their worship.

* * *

Dziękuję bardzo za przedstawienie problemu wolności religijnej w islamie. Myślę, że czas na pytania zostawimy na sam koniec po wszystkich referatach, które są przewidziane w tej sesji popołudniowej. Teraz bardzo proszę o wystąpienie ojca doktora Marka Rostowskiego, który będzie mówił o bardzo znanej instrukcji apostołskiej w Indochinach, wydanej przez Kongregację Rozkrzewiania Wiary w 1659 roku. Ojciec Marek Rostowski jest oblatem Maryi Niepokalanej, był wieloletnim dyrektorem biblioteki w Rzymie, jak również redaktorem niezwykle znanego i cenionego pisma, czyli właśnie „Bibliografia Missionaria”, zbierającego dane z całego świata. Bardzo proszę ojcze Marku.

Marek Rostowski

Dziękuję serdecznie za zaproszenie do udziału. Pozdrawiam wszystkich ze stolicy polskich Tatr, z Zakopanego, gdzie akurat przebywam na

rekolekcjach kapłańskich. Tak jak zostało zapowiedziane, moje wystąpienie będzie dotyczyło instrukcji Kongregacji de Propaganda Fide dla wikariusza apostolskiego w Indochinach z 1659 roku jako niedocenionym dokumencie Kościoła o inkulturacji i poznaniu religii pierwotnych.

W historii Kościoła można wyróżnić szczególne wydarzenia, które odcisnęły piętno na jego dalszej działalności misyjnej i takim kamieniem milowym, którego dziedzictwo trwa do dzisiaj, była właśnie ta instrukcja, bo jej skutki trwają do dnia dzisiejszego. Zawarte w niej wskazówki są wyraźnym powtórzeniem niektórych fundamentalnych reguł zawartych przez papieża Grzegorza XV w bulli fundacyjnej Kongregacji z 6 stycznia 1622 roku. Ten centralny organ został „powołany do rozkrzewiania religii katolickiej wśród pogan i obrony świętego dziedzictwa wiary na terenach dewastowanych przez reformację”. Swoją jurysdykcją obejmował większą część świata. Do naczelnych zadań Kongregacji należało koordynowanie dzieła ewangelizacji narodów, zapewnienie i organizowanie posługi pasterskiej na terenach, gdzie katolicy stanowili mniejszość i nawiązanie dialogu z Kościołami reformacji, Kościołem prawosławnym w celu powrotu do jedności chrześcijaństwa.

Ważnym zadaniem nowej instytucji było uwolnienie aktywności misyjnej od wymiaru politycznego i kolonialnego, nadając jej jedynie wymiar czysto kościelny i duchowy. Służyć temu miała formacja kleru rodzimego wywodzącego się z terenów misyjnych oraz odpowiednie przygotowanie misjonarzy zagranicznych, którzy winni starać się o wprowadzenie w życie procesu inkulturacji. W statutach Kongregacji znajduje się również zapis o konieczności zbierania wiadomości o narodach, wśród których prowadzi się działalność misyjną, o ich zwyczajach i kulturze, o religiach pierwotnych, historii i języku, o warunkach geograficznych i klimatycznych. Wyraźne odcięcie się od wpływu potęg kolonialnych i władzy świeckiej królów Hiszpanii i Portugalii, jak również zamiar koordynacji działań misyjnych poprzez jedyny organ kościelny, były zadaniem koniecznym dla dobra dzieła misyjnego, ale z drugiej strony bardzo trudnym do osiągnięcia.

Kluczową osobą nowej instytucji był pochodzący z Rawenny Francesco Ingoli, sekretarz Kongregacji w latach 1622, czyli od powstania, do 1649 roku. Od samego początku szukał on sposobu, aby wysyłać misjonarzy zależnych bezpośrednio od Kongregacji Propaganda de Fide i wolnych od ograniczeń narzuconych przez hiszpański patronat czy portugalskie *patroado*. W swych licznych listach Ingoli ukrywał, że jednym z najważniejszych celów Kongregacji było utworzenie diecezji misyjnych i obsadzenie ich z czasem klerem lokalnym. Służyć temu miały kolegia powołane do kształcenia i formacji

duchowieństwa z terenów misyjnych, czego najlepszym przykładem było powołane 1 sierpnia 1627 roku przez papieża Urbana VIII bullą *Immortalis Dei Filius*, papieskie Collegium de Propaganda Fide, potocznie zwane Collegio Urbano w Rzymie.

Tekst instrukcji z 1659 roku dotarł do naszych czasów w kilku wersjach w większości niekompletnych. Pełną wersję dokumentu opracowano na podstawie zbiorów Archiwum Towarzystwa Misji Zagranicznych w Paryżu. Oryginał tekstu instrukcji zaginął niestety z archiwum Kongregacji de Propaganda Fide wraz z innymi dokumentami z tego okresu w czasie transportu zbiorów z Rzymu do Paryża na rozkaz Napoleona Bonaparte. Autorami tekstu byli szkocki kapłan William Leslie, będący w ścisłym kontakcie z przeszłymi wikariuszami apostołskimi w Indochinach, ówczesny sekretarz Kongregacji de Propaganda Fide Mario Alberici i kardynałowie, członkowie tej dykasterii. Osobą, która w szczególny sposób przyczyniła się do powstania instrukcji, był pochodzący z Awinionu jezuicki misjonarz Alexandre de Rhodes, pracujący przez wiele lat na misjach w Azji południowo-wschodniej. W wyniku prześladowań chrześcijan musiał jednak opuścić Wietnam i wrócić do Europy, gdzie starał się zwrócić uwagę Kongregacji Rozkrzewiania Wiary na konieczność formacji kleru rodzimego i wysłanie biskupów zamianowanych jako wikariusze apostołscy *in partibus infidelium*.

Instrukcja z 1659 roku pozostaje jednym z najważniejszych dokumentów misyjnych w historii kościoła. Co zawiera ten dokument? Treść można podzielić na trzy części: zalecenia przed podróżą, w czasie podróży i po przybyciu na misję. Część trzecia jest najdłuższa i najbardziej bogata w treści. W pierwszej części podkreślono istotę dobrego wyboru kandydatów na misję. Nie wystarczy sam zapał i chęć bycia misjonarzem, ale trzeba odznaczać się duchem współpracy z innymi misjonarzami oraz zdolnością charakteru umożliwiającą zaadoptowanie się do miejscowych warunków i mentalności tamtejszych ludzi. Nie można zapomnieć o zabezpieczeniu materialnym, które pozwoli na podjęcie misji.

Druga część – podróż była zalecana drogą lądową, dłuższą przez tereny Syrii, Mezopotamii, lecz wolną od niebezpieczeństwa blokady ze strony Portugalii panującej na morzach i w portach w drodze do Indochin. Wikariusze apostołscy powinni byli podróżować *incognito* bez ujawniania swej godności biskupiej i celu podróży. W czasie drogi mieli uważnie obserwować wszystko, co związane było z możliwością ewangelizacji na terenach, przez które przyjeżdżali, a swoje spostrzeżenia mieli wysyłać regularnie do Kongregacji w Rzymie.

Trzecia część instrukcji stanowi swoisty traktat misjologiczny dotyczący działalności na terenach misyjnych. Dokument podkreśla konieczność posiadania przez osoby posłane szczególnego powołania do działalności misyjnej. Wierni pozostający w Europie winni czuć się odpowiedzialnymi za rozwój misji, współpracować materialnie i duchowo. Głównym powodem wysłania przez Kongregację de Propaganda Fide wikariuszy apostołskich do Indochin było rozpoczęcie procesu formacji kleru rodzimego przy użyciu wszelkich możliwych środków takich, jak krzewienie edukacji młodych ludzi po to, aby przygotować ich do kapłaństwa i udzielić im święceń, aby sami stali się w przyszłości formatorami młodszych kandydatów. Nie można było również zapomnieć konieczności wykształcenia rodzimego episkopatu, stąd też wikariusze winni, po zapoznaniu się z sytuacją na miejscu, zaproponować Kongregacji odpowiednich kapłanów, oceniając ich przygotowanie, walory osobiste, cechy charakteru i przydatność dla misji. Cała działalność musiała być w zgodzie z regułami Kongregacji Rozkrzewiania Wiary.

Bardzo rewolucyjnie brzmiały zalecenia wyłączenia się z działalności politycznej i trzymania się z dala od spraw państwowych, nieakceptowania funkcji publicznych w administracji. Kongregacja od samego początku zmierzała do uwolnienia działalności misyjnej od powiązania z patroadą. Jakikolwiek związek z polityką może przynieść tylko szkody dla misji nie tylko, kiedy bezpośrednio zagraża oddaleniu się misjonarzy od ich aktywności, ale kiedy łączy pewnym uprzywilejowaniem religii i misji. O wszelkich problemach należało natychmiast powiadamiać Kongregację Rozkrzewiania Wiary.

Na szczególną uwagę zasługuje fragment o uznaniu kultur lokalnych. Jednym zdaniem można to wyrazić tak: nie wprowadzamy naszego kraju i naszej kultury, ale naszą wiarę. Stało to w opozycji do praktyk związanych z padroadą, ale było wyraźnym nawiązaniem do bulli fundacyjnej Kongregacji de Propaganda Fide. Było antycypacją współczesnej praktyki misyjnej inkulturacji i nieprzypadkowo został ten fragment zacytowany w Dekrecie o działalności misyjnej *Ad gentes*, kiedy Sobór Watykański II potwierdził, iż działalność misyjna uobecnia Chrystusa, Sprawcę zbawienia, przez słowo Ewangelii i sprawowanie sakramentów. Cokolwiek zaś z prawdy i łaski znajdowało się już u narodów dzięki jakby ukrytej obecności Boga, uwalnia to od zaraźliwych powiązań ze złym i przekazuje na powrót Chrystusowi, który burzy władztwo szatana i kładzie tamę wielorakim złościom zbrodni. Dlatego jakkolwiek dobry posiew znajdujący się w sercach i umysłach ludzkich lub we własnych obrządkach i kulturach narodów nie tylko nie ginie, lecz doznaje uleczenia, wyniesienia na wyższy poziom i pełnego udosko-

nalenia na chwałę Bożą na zawstydzenie szatana i dla szczęścia człowieka (*Ad gentes*, n. 9). Ten fragment instrukcji jest najbardziej znany i ukazuje panującą w Kongregacji de Propaganda Fide świadomość powszechności chrześcijaństwa otwartego na wszystkie kultury.

Głośno w tym okresie było na temat osiągnięć misjonarzy jezuickich w Azji. Towarzystwo Jezusowe idąc śladami Świętego Franciszka Ksawerego, zwłaszcza po jego doświadczeniach w Japonii, dało silny impuls w metodzie adaptacji, *adaptamento*, czyli niejako preludium aktualnej inkulturacji. Należy wymienić na tym miejscu osiągnięcia dwóch wielkich synów Świętego Ignacego Loyoli – ojca Alessandro Valignano, który dotarł do Chin w 1583 roku oraz ojca Roberto de Nobili, który rozpoczął w 1606 roku działalność w Indiach. Kongregacja zalecała nieużywanie żadnego przymusu ani perswazji, aby nakłonić ludność tubylczą do zmiany ich rytów przyzwyczajzeń pod warunkiem, że nie są one w otwarty sposób przeciwne przekonaniom religijnym i dobrym obyczajom. Perspektywicznie brzmiały słowa, że coś mogło być większym absurdem aniżeli przeszczepienie do Chin, Francji, Hiszpanii, Włoch czy jakiegokolwiek innego europejskiego kraju. Zadaniem misjonarzy jest wprowadzanie wiary, która nie odrzuca zwyczajów lokalnych, jeżeli nie są złe, lecz stara się je ocalić i dostosować. Jest powszechnie znanym w historii ludzkości, że bardziej preferuje się, ceni i kocha swoją własną tradycję narodową aniżeli tę, która należy do innych. Z drugiej strony nic tak nie wzbudza nienawiści i oburzenia jak zmiana zwyczajów kraju, zwłaszcza tych praktykowanych od niepamiętnych czasów, dlatego nie należy nigdy porównywać zwyczajów lokalnych i tych pochodzących z Europy. Należy raczej przyzwyczajać się do nich przyjmując te, które warte są tego, nie oceniając zbyt pochopnie, negatywnie tych, wobec których są wątpliwości. Złe zwyczaje należy usuwać w ciszy, delikatnie bez zbytnich słów, aby nie urazić uczuć miejscowych ludzi.

Przygotowanie intelektualne było bardzo ważnym elementem formacji kleru rodzimego. Aby umożliwić studia Pisma Świętego należało przetłumaczyć z łaciny i greki na język lokalny niektóre dzieła doktorów Kościoła i innych wybitnych teologów. Mieli w tym pomóc wybrani absolwenci szkół zakładanych na misjach, gdzie nauczano języków klasycznych i doktryny chrześcijańskiej w języku lokalnym.

Trzy główne dyrektywy instrukcji, czyli konieczność formacji kleru rodzimego, oddzielenie działalności misyjnej od polityki i poszanowanie dla kultur lokalnych doczekały się wreszcie urzeczywistnienia w ciągu ostatnich 300 lat, choć wydawało się to prawie niemożliwym, widząc wszystkie przeszkody, jakie stały na drodze do ich realizacji. Wystarczy wymienić

nieszczęsną kwestię rytów chińskich, jak określił to Pius XI, problematykę rytów malabarskich w Indiach i kultu Shinto w Japonii. Konflikty pomiędzy zakonami, problem *padroado*, rywalizację pomiędzy Portugalią i Hiszpanią a innymi potęgami kolonialnymi. Tutaj w szczególny sposób warto podkreślić np. potężny konflikt pomiędzy królestwem Hiszpanii i królestwem Anglii, dalej panowanie na morzach Holendrów, którzy opanowali praktycznie prawie w 100% handel niewolnikami.

Inkulturacja przez długi czas napotykała na opór Stolicy Apostolskiej. Wikariusze apostołscy i misjonarze kierowali do Rzymu pytania dotyczące, w jaki sposób zaadaptować różne zwyczaje czy przejawy pobożności ludowej istniejące od wieków wśród mieszkańców tego regionu Azji. Na przykład na pytanie, czy świętowanie pierwszych trzech dni nowego roku księżycowego zwalnia z zachowania postu, gdyby te dni przypadły w piątek, sobotę lub w okresie Wielkiego Postu i czy w te dni można uzyskać odpusty pod zwykłymi warunkami. Kongregacja de Propaganda Fide w 1663 roku niestety stwierdziła oficjalnie, iż te obchody nie mają nic wspólnego z rokiem liturgicznym i misterium Kościoła, stąd też nie udziela się żadnego przywileju.

Lata dwudzieste XX wieku przyniosły wreszcie pełną realizację programu misyjnego Kongregacji Rozkrzewiania Wiary. Poczynając od Soboru Watykańskiego II zalecenia sekretarza Kongregacji z pierwszej połowy XVII wieku, Franciszka Ingoli, stały się dziedzictwem całego Kościoła. Poprzez wyzwolenie się z brzemienia kolonializmu, dzięki procesowi inkulturacji i przejściu odpowiedzialności za Kościoły lokalne o ustabilizowanej już sytuacji jurysdykcyjnej w ręce kleru rodzimego Kościół zrealizował i nadal realizuje dyrektywy zawarte w instrukcji z 1659 roku. Dziękuję.

* * *

Dziękuję bardzo ojcie Marku. Czy są pytania do ojca? Nie widzę. Dziękuję bardzo.

Bardzo proszę teraz o wystąpienie księdza profesora doktora habilitowanego Tomasza Szyszka, który będzie mówił o zmaganiach wokół wolności religijnej w Nowym Świecie. Ojciec Tomasz Szyszka, werbista, jest znawcą Ameryki Łacińskiej. Odwiedził prawie wszystkie kraje na tym kontynencie, jest autorem bardzo wielu publikacji o życiu Kościoła i misjach w tamtej części świata.

Tomasz Szyszka

Bardzo dziękuję, bardzo cieszę się, że mogę przedstawić tutaj referat *Zmagania wokół wolności religijnej w nowym świecie*.

Proszę Państwa, chciałbym zadać tutaj na samym początku trzy, takie powiedziałbym zasadnicze pytania. Pierwsze: czy Indianie Nowego Świata (Nowy Świat to jest oczywiście Ameryka Łacińska) byli w pełni wolni? To pytanie nie jest takie proste. Odpowiedź wymaga wzięcia pod uwagę bardzo wielu takich niuansów czy wyjaśnienia wielu niuansów z zakresu polityki korony portugalskiej czy też hiszpańskiej i omówienie wielorakich aspektów teologicznych oraz ewangelizacyjnych.

Jeżeli zadamy sobie inne pytanie: czy Indianie Nowego Świata byli niewolnikami? Tutaj odpowiedź jest o wiele łatwiejsza, bo można by odpowiedzieć negatywnie. Nie, nie byli niewolnikami, ale z pewnością mieli wielkie poczucie zniewolenia i podporządkowania, inaczej mówiąc marginalizacji na poziomie administracyjnym, jeżeli chodzi o pracę; kulturowym, był cały proces hiszpanizacji, europeizacji, oraz religijnym, czyli z romanizacją Kościoła było to związane.

Trzecie pytanie, na które będziemy poszukiwać odpowiedzi: jakie było stanowisko Kościoła, papieży, biskupów, ale też synodów prowincjalnych, diecezjalnych, poszczególnych zakonów czy też teologów i prawników? Powiem takie krótkie zdanie, które za kilka minut rozwinę. Mianowicie, jak należałoby rozumieć albo interpretować takie zdanie, które było w okresie kolonialnym bardzo często powtarzane: aby być chrześcijaninem Indianin, musi najpierw stać się człowiekiem. Albo można to sformułować jako pytanie: aby być chrześcijaninem, Indianin najpierw musi stać się człowiekiem? O co w tym zdaniu chodzi?

Po pierwsze, proszę Państwa, system prawny korony hiszpańskiej dla Nowego Świata wyznaczał precyzyjnie obszar i zakres wolności Indian. Oni byli ludźmi wolnymi, ale z pewnymi ograniczeniami. Celem tego systemu, jaki stworzyła chociażby korona hiszpańska, było zapewnienie prawnej wolności Indian i tutaj mamy na myśli, chociażby takie rzeczy jak Testament Izabeli Katolickiej z 1504 roku, która wyraźnie napisała, że pragnie i zleca swojemu mężowi i swoim dzieciom, że Indianie mają być ludźmi wolnymi. Później mamy różnego rodzaju ustawy królewskie, chociażby z 1512 roku, prawa z Burgos, nowe prawa z 1542 roku itp. Ja nie będę ich wymieniał, bo tych nowych praw stanowiących dla Indian było bardzo dużo.

W Ameryce Łacińskiej właściwie do 1530 roku niewolnictwo Indian było dozwolone na mocy prawa obowiązującego w królestwie Kastylii. Były trzy takie przypadki, kiedy można było Indian zniewalać. Chodziło o Indian Karaibów, ponieważ oni byli postrzegani jako wielkie zagrożenie. Można im było wypowiedzieć wojnę sprawiedliwą. Innym przypadkiem

była manipulacja prawna w przypadku zakupu czy też okupu niewolników należących do innych Indian, chociażby do indiańskich kacyków. Z tym problemem Korona się zmagiała przez prawie 50 lat, i w 1530 roku zostało jasno określone: Indian nie wolno zniewalać, człowiek Indianin jest człowiekiem wolnym. Włączył się w tą całą dyskusję biskup Juan de Zumárraga, którego znamy z objawień w Guadalupie. Powiedział wicekrólowi nowej Hiszpanii: „nie znalazł żadnego usprawiedliwienia dla praktyki niewolnictwa w żadnym prawie, ani boskim, ani naturalnym, ani pozytywnym, ani ludzkim, kościelnym czy cywilnym. To co wy wyprawiacie w Hiszpanii i te prawa, jakie ustawiacie często, stoją na głowie”. I to była ta pozycja Kościoła, to była pozycja bardzo wielu biskupów i bardzo wielu teologów.

Proszę Państwa, 12 czerwca 1512 roku korona hiszpańska ogłosiła prawo *Requerimiento*. To była taka formuła zaproszenia Indian do pokojowego i dobrowolnego poddania się władzy hiszpańskiej. To wyglądało w praktyce w ten sposób, że Hiszpanie odczytywali ten dokument po łacinie albo po hiszpańsku. Indianie oczywiście z tego nic nie rozumieli. Chodziło o to, że prawo musi być ustanowione i na swój sposób też musi być w jakiś sposób praktykowane. Że to nie miało sensu, to właściwie nikogo nie interesowało. To było swoistego rodzaju ultimatum, taka procedura wymagana przez prawo korony hiszpańskiej przy zajmowaniu nowych ziem.

Proszę Państwa to była taka jurydyczna manipulacja, sztuczka prawna umożliwiająca zniewolenie, czyli podporządkowanie sobie Indian. Uczyniła z Indian tanią siłę roboczą. Jeżeli się nie chcieli podporządkować, to wtedy można im było wypowiedzieć wojnę sprawiedliwą i uczynić z nich legalnych niewolników. Nie zaakceptowali bycia wasalami króla, nie chcieli przyjąć wiary chrześcijańskiej, więc sami skazali się na niewolnictwo. Tak to po prostu w XVI wieku funkcjonowało.

Kolejnym punktem jest kwestia precyzyjnego określenia obowiązków i przywilejów Indian przy jednoczesnym zapewnieniu czy też zagwarantowaniu oczekiwanych korzyści dla Korony. Było jasne, że Indianom trzeba przyznać prawa, między innymi prawo do wolności, ale to prawo wolności przyznane Indianom w żaden sposób nie mogło zanegować praw konkwistadorów czy Hiszpanów, kreoli, metysów do dobrego urządzenia się w Nowym Świecie.

Proszę państwa, kiedy weźmiemy do ręki taką, właściwie to są takie dwa grube tomy – spis praw Indii, które zostały wydane w 1681 roku, to mamy tam kilka takich stron poświęconych właśnie wolności Indian. Między innymi też wolności, praw, obowiązków Indian i wolności religijnej. Po prostu

korona hiszpańska starała się uregulować, na bieżąco właściwie regulować, wszystkie sprawy związane z odkryciami. Problem polegał na tym, że Hiszpanie, szczególnie Hiszpanie w Nowym Świecie i nie tylko konkwistadorzy, ale również administracja kolonialna, która wtedy tam funkcjonowała, postępowała według motta „prawo musi być respektowane, ale można być nieposłusznym”. No i mamy rozwiązanie wszelkich problemów, prawo musi być stanowione, prawo musi być ustanowione, my się musimy do tego prawa odnieść, ale mamy również prawo, żeby to prawo obejść. Z tego powodu właśnie, jak na samym początku powiedziałem, Indianie teoretycznie byli ludźmi wolnymi, praktycznie byli zniewoleni. Oni teoretycznie mogli się odwoływać do administracji królewskiej, co też czynili, ale z drugiej strony byli marginalizowani i zepchnięci na bok.

Proszę Państwa i to, co jest najbardziej uderzające to jest kwestia cywilizowania i chrystianizowania ludności autochtonicznej. Właśnie tak zadałem na początku to pytanie, przeczytałem w formie takiej niepytającej, później pytającej to, jak to jest czy Indianin musi stać się człowiekiem. Na czym miało to polegać, że Indianin musi stać się człowiekiem, żeby stać się chrześcijaninem. Dotykamy wielkiego tematu dotyczącego racjonalności Indian. To było to pytanie, czy Indianin jest człowiekiem, czyli, czy on jest bytem racjonalnym? A ta racjonalność była warunkiem koniecznym dla jego chrystianizacji i dlatego uważano, żeby być chrześcijaninem najpierw ten Indianin musi stać się człowiekiem. On musi myśleć, żyć jak człowiek po prostu, jak Hiszpan, *de facto* tak jak Europejczyk. Stąd tutaj mamy całe mnóstwo takich terminów jak dzikość, brutalność, prymitywność Indian, które określają nie tyle irracjonalność Indian, ale kulturowe zacofanie i wydaje mi się, że tutaj to rozróżnienie jest niezwykle ważne, ponieważ prawnicy, a już na pewno teologowie nigdy nie twierdzili, że Indianin nie jest człowiekiem. Tam chodziło właśnie o tą irracjonalność w sensie tego zacofania kulturowego, tak? Dlatego też uważano, że oni jeszcze nie zachowują się jak ludzie, ponieważ są na tym niższym poziomie etapu kulturowego i trzeba ich z tego poziomu podnieść na wyższy poziom kulturowy, żeby mogli stać się pełnowartościowymi ludźmi i też chrześcijanami.

Należało wszystko ucywilizować, powinni przyjąć nowe formy i normy życia cywilizowanego, porzucić jak mówiliśmy szereg dzikich zwyczajów. Co to oznaczało w praktyce? Zlikwidowanie praktyk uważanych za sprzeczne z naturą, składanie ofiar z ludzi, poligamię, kazirodztwo, pijaństwo, grzebanie wdowy ze zmarłym wodzem, wszelkie formy nagości, deformowanie ciała, imiona przyjęte od dzikich zwierząt itd. Ta lista była bardzo długa i z tego

należało Indian uwolnić, żeby z nich uczynić ludzi i wtedy dopiero można ich było określić jako w pełni racjonalnych i godnych chrześcijaństwa. Tutaj w tą wielką dyskusję wpisuje się postawa papieża Pawła III. Biskup Juan de Zumárraga z Meksyku, który już miał dosyć tych dyskusji i tłumaczenia ze strony Hiszpanów, że Indianie są tacy dziwni i tacy dzicy, i tacy barbarzyńcy, że napisał do swojego kolegi z ławy szkolnej papieża Pawła III, żeby coś z tym zrobił, żeby wydał odpowiedni dokument. Dokładnie opisał, jak on widzi racjonalność Indian, jakie są zarzuty przeciwko racjonalności Indian. Paweł III dnia 2 czerwca 1537 roku wydał stosowną bullę, pisząc: „Indianie, biorąc pod uwagę ich ludzką naturę, nie mogą być pozbawieni wolności lub kontroli nad rzeczami, nie mogą być sprowadzeni do niewolnictwa i poza tym są godni tego, żeby im głosić Ewangelię i to jest nasze zadanie, czyli zadanie Kościoła”.

Gdy mówimy o wolności Indian, dotykamy w moim mniemaniu trzech ograniczeń. Z jednej strony to ograniczenie ze strony korony hiszpańskiej, wszelkiego rodzaju opieszałość, niekonsekwencje w realizacji prawa. Druga grupa wielkich ograniczeń jest ze strony administracji lokalnej, tak zwanej *encomenderos*, wielkich właścicieli ziemskich, właścicieli kopalń. Oni nie chcieli wypuszczać Indian na żadne tam msze święte, żadne katechezy, bo uważali, że to są fanaberie księży, fanaberie Indian, że po prostu nie chcą pracować. Oni mają pracować, mają harować, mają budować dobro tego *encomenderos*, a nie chodzić na jakieś nabożeństwa, msze święte i modlić się, po prostu tracić czas.

Trzecia grupa ograniczeń, jeżeli chodzi o wolność religijną Indian, pojawia się na poziomie samych duchownych. Nie chcę powiedzieć Kościoła, ale duchownych. Po prostu ta wolność Indian była narażona na ograniczenia z powodu nieprzestrzegania przysługujących im praw, braku konsekwencji pracy misyjno-duszpasterskiej, opieszałości misjonarzy, braku przygotowania językowego, znajomości języków, ponieważ Indianie mieli prawo na mocy synodów limskich, meksykańskich, uczestniczyć w katechizacji w swoich językach. To był brak adekwatnego rozeznania na poziomie kulturowym, czy też takie skłonności do stosowania metody *tabula rasa*. Pewna wszelkiego rodzaju ociężałość katechetyczna czy brak kompetencji w pracy o charakterze misyjno-ewangelizacyjnym. Tych elementów ograniczających ze strony duchownych niestety było dosyć wiele.

Kończąc chciałem zadać dwa pytania. Po pierwsze, na ile przestrzegano prawo do wolności w głoszeniu i udzielaniu sakramentów, na ile Indianie byli jednak trochę manipulowani i troszeczkę przymuszani, a na ile byli

wychowywani, żeby w całej pełni wolności, czując sakramenty uczestniczyć w życiu sakramentalnym. Z drugiej strony, dłaczego franciszkanie albo też dominikanie, augustianie (mam na myśli przede wszystkim Meksyk, drugą połowę XVI wieku) nie dopuszczali Indian do sakramentów. Indianie błagali o chrzest, błagali o dopuszczenie do sakramentów.

Kwestia sporna to kwestia wykorzenia bałwochwalstwa, siłowego, bezwzględного zwalczania, niszczenia autochtonicznych miejsc kultu. Czy to się mieściło w wolności czy już wykraczało poza wolność? Na sam koniec jeszcze ciekawostka, kwestia szatana. Dobrze państwo słyszycie, kwestia szatana. Teologowie czy też duszpasterze, którzy nie potrafili sobie poradzić z Indianami, mówili: „oni są opętani przez szatana, oni są pod tak wielkim wpływem szatana, że właśnie szatan zrobił z nich takie właśnie pionki, z którymi my sobie nie potrafimy poradzić, bo szatanowi zależy na tym, żeby Ewangelia nie była głoszona, albo żeby nie była przyjęta”. Co robią niektórzy biskupi i co robią niektórzy teologowie albo misjonarze. Mówią wręcz przeciwnie – kwestia szatana nie dotyczy Indian, kwestia opętania szatańskiego dotyczy Hiszpanów, którzy uczestniczą w administracji i którzy zniewalają Indian i nie pozwalają albo nie stwarzają odpowiednich warunków, żeby Indianie byli faktycznie ludźmi wolnymi, również w sensie religijnym. Dziękuję za uwagę.

* * *

Dziękuję bardzo ojcu Tomkowi Szyszce za niezwykle pasjonujące wystąpienie. Bardzo proszę teraz księdza doktora Mariusza Boguszewskiego z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego o przedstawienie przestrzeni wolności religijnej na wybrzeżach wschodniej Afryki.

Mariusz Boguszewski

Bardzo dziękuję. Dzisiaj przenosimy się z jednego końca świata na drugi. Teraz jesteśmy na Zanzibarze w Afryce. Jest to miejsce bardzo piękne, które kojarzy się nam z plażami, z odpoczynkiem.

Zgodnie z historią jednak było to przez 200 lat miejsce handlu różnymi towarami, a przede wszystkim niewolnikami. Kupowano bądź porywano ich w Afryce i sprzedawano do Europy czy też innych krajów arabskich. Drugą sprawą wartą zauważenia jest to, że obecnie Zanzibar ma swoje zapędy separatystyczne od Tanzanii. Oficjalnie cały czas jest częścią Tanzanii, ale jednak ma swój rząd, tak zwany rząd rewolucyjny. Jest miejscem swojego kotła interesów, ciekawych relacji społecznych, międzyreligijnych.

Etymologicznie nazwa Zanzibar pochodzi od *zen* – perskiego słowa na oznaczenie czarnych, a także *bar* na oznaczenie wybrzeży. Wyspy Zanzibar i Pemba leżą na Oceanie Indyjskim, około 35 km od wschodnio-afrykańskiego wybrzeża. Populacja Zanzibaru liczy obecnie 1 600 000 osób. W sierpniu tego roku [2022] był spis powszechny, dane jeszcze nie są znane. Ludzie tam mieszkający są pochodzenia wielorasowego. Mieszanka kulturowa jest wynikiem wielu wieków migracji z różnych części Afryki i Bliskiego Wschodu. Językiem urzędowym jest kiszabili, inne używane języki to arabski i angielski. Około 98% mieszkańców to muzułmanie, pozostali to chrześcijanie, hindusi i ci, którzy praktykują tradycyjne religie afrykańskie. Do niedawna cała populacja Zanzibaru była niemal w 100% muzułmańska. Ze względu na otwarcie na turystykę i przyjęcie systemu demokratycznego w 1985 roku te relacje trochę się zmieniły. Jest większy odsetek mieszkańców, którzy nie są muzułmanami i nie wyznają islamu, ale jest to cały czas bardzo mały odsetek.

Obecność islamu na Zanzibarze związana jest przede wszystkim z walką o Kalifat w Mekce. Uważa się, że obecność szyitów na wyspie Pemba sięga IX lub X wieku, chociaż niektórzy twierdzą, że odkryto pozostałości meczetu z VI wieku. Muzułmańscy emigranci założyli osadę na Zanzibarze i byli już tam na pewno w 975 roku. Niektóre odkrycia mówią, że na Zanzibarze była już wtedy muzułmańska szkoła. Zanzibar podlega konstytucji związkowej z Tanzanią, ale ma własnego prezydenta, system sądowniczy i ustawodawczy.

Chrześcijaństwo zostało wprowadzone w Zanzibarze przez Portugalczyków. W roku 1499 byli to misjonarze augustianie. Jednak misjonarze portugalscy, choć wysłani przez króla Portugalii, który miał nadane przez papieża prawo wprowadzania jurysdykcji kościelnej, nie zdołali osiągnąć wiele w dziele ewangelizacji. Przede wszystkim ze względu na brak akceptacji z racji okrucieństwa najeźdźców portugalskich, a także nieprzychylną arabskich władców. Około 200 lat później sułtan Omanu przeniósł się na Zanzibar i pozbył się Portugalczyków i ich misjonarzy.

Działalność misji zakończyła się w roku 1698. Obecność sułtana jest uznawana przez znawców tematu za jeden z najsmutniejszych okresów w historii Afryki, naznaczony handlem niewolnikami. Autor książki *Dwa tysiące lat chrześcijaństwa w Afryce* podaje trzy powody niepowodzenia tej misji. Pierwszy to niedostosowanie się do sytuacji Afryki przez misjonarzy – myśleli, że Afrykańczycy przyjmą chrześcijaństwo bez żadnego sprzeciwu. Misjonarze byli przekonani, że ich kultura i religia były lepsze od wszystkich innych.

Społeczność chrześcijańska została tam pozostawiona sama sobie, bardzo mało związana ze społecznością hinduską. W 1844 roku przybył na Zanzibar ojciec Ludwik Kraft z Towarzystwa Misyjnego i został przyjęty bardzo miło przez króla Zanzibaru. Ojciec Kraft nie ukazywał chrześcijaństwa jako lepszego od innych religii, tak jak to było w przeszłości. Drugą pozytywną cechą było to, że za misjonarzem nie stała żadna siła militarna, która mogłaby być zagrożeniem dla króla. Jednak ojciec Kraft wyjechał z Zanzibaru do Kenii, nie uzyskując również większego sukcesu ewangelizacyjnego.

Później w 1857 roku przybyli kapucyni, którzy chcieli ustanowić chrześcijaństwo na Zanzibarze, ale też im się to nie udało.

W końcu w 1860 roku przybyli tu Misjonarze Ducha Świętego. Przenieśli się na Zanzibar z wyspy Reunion. Dzięki swojemu duchowi ewangelizacji, a także ogromnej pracy na rzecz społeczeństwa, udało im się ustanowić ciągłą obecność chrześcijańską, która trwa do dzisiaj.

Bardzo ważną rolę w historii chrześcijaństwa w Tanzanii odegrali ojcowie biali, którzy pojawili się tu w 1878 roku, którzy oprócz ewangelizacji zajmowali się walką z handlem niewolnikami. Szczególną rolę odegrał w tym dziele kardynał Karol Lavigerie, założyciel ojców białych, który głosił kazania przeciwko wyzyskowi niewolników. Tylko przez 100 lat w XIX wieku przeszło przez Zanzibar od 60 000 do 100 000 niewolników. Co jest bardzo ważne ten proceder trwa do dzisiaj. Oczywiście w formie nieoficjalnej, bo oficjalnie Brytyjczycy zakończyli ten proceder w 1822 roku, podpisując porozumienie Moresby'ego, zakazujące sprzedaży niewolników chrześcijanom, a w 1873 roku oficjalnie zabroniono tego procederu. Dzisiaj można zwiedzać katedrę anglikańską, gdzie jest bardzo mocno zaznaczona ta część historii Zanzibaru. Wchodzi to w zakres relacji chrześcijańsko-muzułmańskich, które w moim wystąpieniu mają być najważniejsze – działania diecezji Zanzibar na rzecz normalizacji tychże stosunków.

Chrześcijaństwo i islam współistnieją na Zanzibarze przez pięć wieków, chociaż obecność chrześcijaństwa do końca XIX wieku była nieznaczną z racji na niepowodzenia pierwszych grup misjonarzy. Dopiero kiedy przybywają misjonarze Ducha Świętego, zaczyna nabierać większego znaczenia. O ile relacje chrześcijańsko-muzułmańskie w Tanzanii można określić jako serdeczne i harmonijne, to wydarzenia minionego wieku na Zanzibarze należy rozważać w kategoriach bardzo trudnych relacji, które ciągle wymagają normalizacji społecznej.

Konstytucje rządowe i związkowe tego półautonomicznego rządu Zanzibaru zabraniają dyskryminacji religijnej i zapewniają wolność wyboru

religijnego. Jednak od czasu uzyskania niepodległości rządzący Zanzibarem są głównie związani z islamem i nie zawsze do końca respektują prawo. Ważnym momentem w rozwoju idei wolności religijnej były wystąpienia przy okazji pogrzebu zabitych duchowych: katolickiego i innych wyznań. Chrześcijanie nie mogą się mścić za doznawane krzywdy – tak uważają zwierzchnicy kościołów Zanzibaru, zarówno tamtejszy katolicki biskup, jak i anglikański potępili anonimowe ulotki zapowiadające odwet chrześcijan za zabójstwa duchownych dokonane przez radykalne grupy. Do przebaczenia wzywał też wiernych przewodniczący tanzańskiego episkopatu. Przedstawiciele Kościoła jednak zarzucają władzom bierność wobec przemocy. Jej ofiarą, oprócz księży i pastorów, padli też duchowni mużułmańscy, szczególnie angażujący się w dialog międzyreligijny. Za tolerancją religijną opowiedział się też ostatnio główny szejk Tanzanii. Wezwał polityków i zwierzchników religijnych do głoszenia pokoju i zgody. Poinformował, że przedstawiciele obu religii utworzyli tam dziesięcioosobowe forum pokojowe. Nawoływanie do przemocy międzyreligijnej potępił też tanzański prezydent. Jednak tamtejsi przedstawiciele władz religijnych obwiniali wtedy prezydenta, że jest współwinny narastaniu różnych uprzedzeń, gdyż wprowadził elementy szariatu do konstytucji. Wydaje się, że ta depesza, co prawda sprzed dziewięciu lat, pokazuje obecny stan relacji tam panujących. Nie zmienia to faktu, że ludzie, którzy tam żyją, próbują układać relacje na poziomie życia codziennego.

Jeżeli chodzi o działalność diecezji, to ona tam jest obecna dopiero od niedawna. Obecny biskup jest drugim biskupem rezydującym na Zanzibarze. Został biskupem w 1997 roku. W przeszłości te tereny podlegały różnym diecezjom: Morongoro, Kilimandżaro czy Mombasa. Warto tu wspomnieć, że na Zanzibarze nie ma żadnego rodzimego kapłana. Jest jedno powołanie kapłańskie, ale ten duchowny posługuje poza swoim krajem. Wszyscy duchowni posługujący na Zanzibarze pochodzą z Tanzanii kontynentalnej. Biskup Augustine Shao ewangelizuje poprzez zaangażowanie w edukację, promocje zdrowia, budowy przedszkoli, szkół podstawowych i średnich oraz przychodni, aby służyć wszystkim ludziom, z których oczywiście większość to niechrześcijanie. Biuro rozwoju Caritas działające w ramach kurii diecezjalnej zajmuje się osobami z marginesu społecznego, rozwiązując problemy handlu ludźmi, również narkomanii, AIDS, wykorzystania dzieci i kobiet.

Od samego początku swojej posługi biskup Augustine Shao ustanowił wszystkie wydziały kurii diecezjalnej w duchu ewangelizacji. Włożył wiele

pracy w założenie międzynarodowego komitetu przywódców religijnych na rzecz inicjatyw pokojowych na Zanzibarze, którego jest współprzewodniczącym. Nawiązał silną współpracę z innymi wyznaniem chrześcijańskimi na Zanzibarze i jest przedstawicielem w różnych gremiach. Oczywiście utrzymuje silną więź z innymi podmiotami, które są obecne w Afryce Wschodniej.

Obecnie w diecezji jest około 12 000 katolików, 11 parafii, 12 księży diecezjalnych, czterech misjonarzy, czy to fideidoniści czy zgromadzeń zakonnych, około 40 sióstr zakonnych z 10 różnych zgromadzeń. Oczywiście robią wszystko, co mogą. Odwiedziłem wszystkie 11 parafii, kurie. Rzeczywiście są otaczani wielką estymą, ale nie brakuje też oczywiście problemów, na przykład podczas naszego pobytu na Zanzibarze zamknięto szkołę, jedną działającą, największą szkołę. Według władz nie dopełnili jakichś formalności. Ksiądz, który nas oprowadzał, stwierdził, że ta szkoła została zamknięta z powodu religii.

Najważniejszym podmiotem, który działa na Zanzibarze na rzecz wprowadzenia wolności religijnej poprzez dialog międzyreligijny, jest międzyreligijny komitet przywódców religijnych na rzecz inicjatyw pokojowych na Zanzibarze. Obecnie współprzewodniczącym jest katolicki biskup, a sekretarzem katolicki ksiądz. Dlaczego powstał ten komitet? Na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku, a właściwie w 1985 roku, Tanzania, do której należy Zanzibar, stała się państwem wielopartyjnym, co spowodowało problemy podczas wyborów. Szczególnie, jak to często bywa w Afryce, gdzie wybory są momentem, kiedy ludzie wyrażają swoje napięcia. Wtedy też są zamieszki. Tak się też działo na Zanzibarze. Po wyborach powszechnych w 2000 roku odnotowano chaos i ofiary śmiertelne. Wtedy to przywódcy religijni Zanzibaru, mianowicie muzułmanie i chrześcijanie przede wszystkim, dostrzegli potrzebę rozpoczęcia formalnego dialogu międzyreligijnego w celu opanowania sytuacji. Zaangażowani w tę inicjatywę byli: Wielki Mufti, anglikański biskup, katolicki, luterański, a później także biskup reprezentujący wszystkie Kościoły zielonoświątkowe na Zanzibarze. Przywódcy ci założyli i ustanowili w 2005 roku komitet znany jako Międzynarodowy komitet przywódców religijnych na rzecz inicjatyw pokojowych na Zanzibarze. Komitet składa się z 10 osób, dwóch przewodniczących i dwóch sekretarzy. Głównym celem jest ułatwienie muzułmanom i chrześcijanom przejścia od międzyreligijnej tolerancji do międzyreligijnej współpracy. Jest to największa i najpoważniejsza inicjatywa na Zanzibarze, świadcząca o ciągłych próbach wprowadzania pełnej wolności religijnej dla istniejących tam religii, szczególnie chrześcijan.

Pierwszym zadaniem komitetu była promocja pokoju, szczególnie podczas kampanii politycznych i po wyborach. Wśród adresatów działań komitetu są politycy, przywódcy partii politycznych, siły policyjne, komisje wyborcze, prekursorzy ligi, media itp. Podejmowano wysiłki w celu przeciwdziałania wszelkiego rodzaju dyskryminacji, w tym dyskryminacji geograficznej i religijnej. Komitet poszedł dalej, aby stworzyć małe administracyjne wspólnoty, zaczątek wsi lub oddolne małe komitety w całych odległych obszarach dwóch wysp Zanzibaru, promując pokój między wszystkimi ludźmi i między grupami religijnymi.

Początki prac Komitetu były bardzo dobre, zmniejszyły się uprzedzenia religijne. Po raz pierwszy przywódcy muzułmańscy i chrześcijańscy pojawili się w mediach, gromadząc się, pracując, świętując, a nawet spożywając razem posiłki. Komitet miał duży wpływ na zaprowadzenie pokoju na Zanzibarze. W okolicach wyborów w roku 2005, a także późniejsza działalność potwierdza, że współpraca chrześcijańsko-muzułmańska może przyczynić się do pokoju. Jednym z czynników, od których zależy jej skuteczność jest to, czy uczestniczący w niej przywódcy religijni są uznawani przez ich okręgi wyborcze za autentycznie reprezentujących rdzeń teologii chrześcijańskiej i muzułmańskiej na tle innych religii.

Drugim ważnym czynnikiem jest to, czy mądrze poruszają się na styku religii i polityki i są postrzegani jako autentyczni religijni przywódcy, odseparowani od sfery politycznej. Trudny moment tego dialogu ukazał się trochę później, kiedy doszły do głosu ekstremistyczne grupy, które zaczęły działać przeciwko temu komitetowi, rozprowadzając ulotki wzywające wszystkich do walki z inicjatywami komitetu, co wywołało u wielu osób panikę. Wzywały i zachęcały wszystkich do oporu wobec turystyki, która rozwijała się, a także wzywały do zdecydowanego oporu wobec prostytucji, wobec hoteli serwujących alkohol i muzykę, ubioru zachodniego, zwłaszcza kobiet, a w szczególności do oporu przeciw budowie jakiegokolwiek rodzaju budynków, które mogłyby służyć potem do sprawowania kultu. Wzywały wszystkich do zrobienia fotokopii ulotek i rozprowadzania ich po całym kraju.

Wysiłki przyniosły niestety w 2012 roku poważne skutki. Udało się ukarać sekretarza wielkiego mówcy Zanzibaru, który był zwolennikiem dialogu. Członkowie tych ekstremistycznych grup oblali jego ciało kwasem. Do dziś nie powrócił do pełni sił. Następnie zwrócili się przeciwko chrześcijanom, zwłaszcza katolikom. W dzień Bożego Narodzenia 2012 roku postrzelili, ciężko raniąc katolickiego proboszcza, który wychodził z kościoła. Potem w 2013 roku zamordowano jednego z ówczesnych proboszczów w katedrze

na Zanzibarze. Palenie kościołów, sklepów, pijalni alkoholu było na porządku dziennym. Dwa lata, 2012 i 2013, były dla chrześcijan bardzo trudne. Wszyscy tam żyli w strachu.

Pomimo tego wszystkiego komitet międzyreligijny nadal działa na obu wyspach, choć z wielką ostrożnością. Dwa rządy – Zanzibaru i Zjednoczonej Republiki Tanzanii interweniowały, tworząc odpowiednie prawo i zaprowadzając porządek. Obecnie trwają prace nad budową centrum promującego dialog międzyreligijny oraz wolność religijną na Zanzibarze. Nie ma tam w ogóle miejscowych chrześcijan, ale są ci, którzy przyjechali do pracy w branży turystycznej i chcą mieć swoje miejsce modlitwy.

Biskup mówi, że dzięki interwencji Boga wszechmogącego wciąż są i oddychają. Kościół wciąż idzie do przodu, Ewangelia Jezusa wciąż się rozprzestrzenia, ponieważ Bóg obiecał, że będzie z nami już do końca czasów.

Zanzibar z racji na swoją historię i terażniejszość jest miejscem swobodnego kotła interesów.

* * *

Pytanie: Na Zanzibar jeździ bardzo dużo Polaków – artystów, polityków. To jest takie miejsce wręcz kultowe. Czy oni, będąc na miejscu, odczuwają te wszystkie napięcia i problemy, czy w ogóle zdają sobie sprawę z tego, że tam jest tak skomplikowana sytuacja?

Odpowiedź: Wiem, że biskup Zanzibaru czeka na jakiegoś Polaka, który zajmie się duszpasterstwem Polaków. To jest pierwsza informacja. Rzeczywiście jest tam kilkanaście hoteli polskich. Natomiast pytałem biskupa, czy turyści chodzą do kościoła. Mówił, że bardzo rzadko. Tam, gdzie są położone hotele, nie ma żadnego kościoła katolickiego, są daleko. Oczywiście to życie religijne na co dzień działa w ograniczonym stanie, ale jest aktywne. Ciągłe się pojawiają różne raczej incydenty, tak bym je określił. To, co mówiłem o okresie 2012–2013, te najgorsze wydarzenia odeszły w niepamięć. Działanie tego komitetu międzyreligijnego i w ogóle wszystkie inicjatywy, o których mówiłem, szczególnie katolickie, ale anglikańskie też, próbują niwelować problemy. Biskup mówił, że jednak jest coraz większe otwarcie przywódców religijnych muzułmańskich. Myślę, że to zaowocuje jakoś w przyszłości. Jeśli chodzi o Polaków to czekają na księdza, czekają na duszpasterstwo w ogóle. Biskup mówi, że gdyby się pojawiło tam więcej duchownych spoza Afryki, to by na pewno bardzo mocno pomogło działaniu tam Kościoła i w ogóle duchownych. Mówi, że w wielu rejonach nie ma żywego ducha, tam są właściwie sami misjonarze, oni tylko tam działają,

nikogo innego właściwie nie ma. Nie ma księdza stamtąd pochodzącego i to też jest kolejnym problemem.

* * *

Dziękuję bardzo ks. Mariuszowi Boguszewskiemu za przedstawienie sytuacji wolności religijnej na Zanzibarze. Przenosimy się tym razem do Europy.

Bardzo proszę ojca doktora Marcelego Gęślę, bernardyna, o podzielenie się refleksjami z ograniczeń kultu podczas epidemii COVID-19 w Polsce oraz w innych wybranych krajach. Bardzo proszę.

Marceli Gęśła

Bardzo serdecznie witam wszystkich. Dziękuję za udzielenie głosu.

Droży Państwo, od zarania dziejów religia stanowi ważną część życia społecznego i kulturalnego. Zagadnienie to odnosi się nie tylko do ludzi uznających istnienie Boga jako Stwórcy, ale także i do Boga, który jest źródłem samego dobra i w takim ujęciu dobro udziela się innym poprzez wzajemne dzielenie się sobą, dzielenie się tym dobrem, które jest podstawą polityki chrześcijańskiej. Człowiek stworzony na obraz i podobieństwo Boga ma naturalną potrzebę dzielenia się dobrem, czyniąc to z przekonania i w duchu wolności religijnej. Posiada zdolność wykraczania nawet poza śmierć. Karol Wojtyła pisał, że człowiek jest podobny do Boga nie tylko przez naturę duszy nieśmiertelnej, ale też dzięki naturze społecznej i nie może się odnaleźć inaczej jak tylko przez bezinteresowny dar z siebie samego.

Współcześnie możemy zaobserwować, że wolność religijna odgrywa znaczącą rolę w życiu zarówno wierzących, jak i całego społeczeństwa. Jest ona gwarantowana na płaszczyźnie państwowej, instytucji podkreślającej prawo do uprawiania kultu i praktyk religijnych. W dobie przemian, zachodzących procesów historycznych, można uwypuklić dwa nurty, w których dopatrujemy się źródła wolności sumienia oraz dopatrujemy się także wolności wyznania. Odwołanie się do świata religijnego mającego swoje istnienie od Boga, odniesienie do Boga. Druga koncepcja to odwołanie do wolności osoby ludzkiej jako istoty laickiej.

Zasadnym jest podkreślić, iż niezależnie od źródła, w którym odnajduje się pochodzenie wolności religijnej, jest ona przysługującym prawem każdego człowieka niezależnie od stanu, koloru skóry, pochodzenia czy przekonań religijnych.

Podjęwając tematykę wolności kultu religijnego należy odnieść się do samego terminu „wolność”. Tylko pokrótce odnosząc się do pojęcia „wolność”

zapisanym w *Słowniku języka polskiego*, kryje się płaszczyzna pewnego pola badawczego. Mimo wielu starań i zabiegów nadal nie wypracowano jednoznacznej definicji, która ujmowałaby i mieściła w sobie treść zagadnień skupiających wszystkie dyscypliny naukowe.

Na płaszczyźnie pracy możemy dwa podstawowe aspekty wolności podkreślić pozytywne i negatywne. Pierwszy należy rozumieć jako możliwość podejmowania działań bez możliwości ograniczania wolności innych. Drugi odnosi się do zakazu zmuszania do konkretnego działania chyba, że co innego stanowi prawo. Myśl tę podjął C. Schmitt w teorii zasadności i pisał on tak: „Idea praw podstawowych zawiera fundamentalną zasadę podziału, która stanowi podłoże konsekwentnego urzeczywistniania mieszczańsko-wolnościowego państwa praworządnego. Chodzi o zasadniczą bezgraniczność sfery wolności jednostki i zasadniczą ograniczoność uprawnień państwa. Przedział pojęcia wolności stanowi szerokie spektrum, które możemy wskazać na wolność wyznania, wolność polityczną czy też indywidualną i tym podobnie. Należy tym samym podkreślić, że pojedyncza osoba nie jest w stanie dać tyle szczęścia, ile może zaoferować społeczność. Inaczej, człowiek miałby wolność rządzenia samym sobą i nie byłby podporządkowany żadnym strukturom społecznym, skoro zaś żyje w społeczeństwie, jego wolność musi być częścią ładu mającego na celu dążenie do wspólnego dobra”.

Ujmując szeroko treść zagadnienia i pojęcie terminu „wolność”, napotykamy na bogaty katalog zapisów konstytucyjnych, począwszy od ogólnego pojęcia poprzez wolność werbalną aż do zagadnienia wolności religijnej. Skupiając się na wolności wyznania istnieje potrzeba odwołania się do dokumentów, zapisów prawnych w ujęciu prawa międzynarodowego, jak i poszczególnych państw. Tu wspomnijmy kilka wybranych dokumentów prawnych. Jednym z ważniejszych dokumentów zapisu prawa międzynarodowego jest uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych Powszechna Deklaracja Praw Człowieka. Ten dokument miał wielki wpływ na rozwój innych prawnych aktów odnoszących się do zagadnienia wolności człowieka. Wszyscy ludzie bez wyjątku mają prawo do wolności sumienia, wyrażania swojej myśli czy też wyznania, co zostało ujęte w artykule 18 tejże deklaracji. Tam czytamy, co następuje: każda osoba ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to obejmuje wolność zmiany swej religii lub przekonań, jak również wolność manifestowania swej religii, lub przekonań, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie, poprzez nauczanie, praktyki religijne, sprawowanie kultu i rytuałów. By zapis ten był bardziej komplementarny należy go odczytać wraz z artykułem

7 deklaracji, w którym zamieszczono podstawową zasadę równości człowieka względem prawa oraz niedyskryminowanie z powodów religijnych.

Na wolność religijną wskazuje także artykuł 29 deklaracji, który podkreśla pewne ograniczenia prawne związane z poszanowaniem porządku publicznego oraz zachowania zasad powszechnych w społeczeństwie.

Stolica Piotrowa zawsze podejmowała współpracę z Organizacją Narodów Zjednoczonych, mając na celu skuteczniejsze działanie na rzecz ochrony podstawowych praw człowieka, a sama nazwa ONZ wielokrotnie pojawiała się w zapisach dokumentów kościelnych, encyklik i tekstów Soboru Watykańskiego II. Kościół skupiając wyznawców wszystkich prawie krajów i kontynentów, narodów, ludów, ras, języków i kultur najbardziej jest, z racji swojej natury i posłannictwa głęboko i szczerze zainteresowany istnieniem organizacji, która jak wnosimy z samej nazwy jednoczy i zespala, a nie dzieli i przeciwstawia.

Papież Jan Paweł II występując na forum ONZ zaznaczył, że postęp ludzkości, uwzględniając zarówno rozwój nauki, techniki, musi przede wszystkim odnosić się do wartości duchowych i moralnych, a droga do zjednoczenia wiedzie poprzez każdego człowieka, poprzez określenie, uznanie i poszanowanie niezbywalnych praw osób społecznych i narodów. Tym samym papież zaznacza, że podstawową wartością ONZ powinna być troska o najważniejsze aspekty praw człowieka, w tym prawa dziecka, kobiety, równości między rasami, nie wyłączając spraw gospodarczych, społecznych i kulturalnych. Według papieża do podstawowych zasad powszechnie uznanych możemy zaliczyć prawo do narodzenia się, prawo do odpowiedzialnej prokreacji, prawo do życia, prawo do założenia rodziny i jej rozwoju, prawo do pracy i odpoczynku, prawo do wolności sumienia, do wyznania myśli, prawo do pokoju, do wolności, prawo do wyznania religii tak zbiorowo, jak i indywidualnie. Dalej prawo do odzienia, mieszkania, zrzeszania się, prawo do swobodnego poruszania się w kraju i poza granicami, uczestnictwa w życiu politycznym oraz prawo do wyboru ustroju politycznego państwa. Wśród wielu praw, jakie papież podaje, a które zamieszcza artykuł 16 deklaracji, na szczególną uwagę zasługuje prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania.

Kolejny dokument to Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych. Zawiera podstawowe zasady wolności religijnej. W artykule 18 ust. 1 paktu zaznaczono, że każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia, wyznania. Prawo to obejmuje wolność posiadania lub przyjmowania wyznania lub przekonań według własnego wyboru oraz do uzewnętrzniania indywidualnie czy wspólnie z innymi publicznie lub prywatnie swojej

religii lub przekonań przez uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Nikt też nie może podlegać przymusowi, który stanowiłby zamach na jego wolność posiadania lub przyjmowania wyznania.

W tymże samym artykule 18 ust. 3 paktu została zawarta pewna klauzula limitacyjna podkreślająca warunki dopuszczalności ograniczenia wolności wyznania czy też sprawowania kultu. Czytamy: „wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane w ramach bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia, moralności publicznej oraz podstawowych praw i wolności innych”.

Analizując prawne zapisy wielu państw można stwierdzić, że zawarte w nich notacje mają swoje odniesienie do postanowień Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych. Pakt określa wymogi formalne odnoszące się do przestrzegania zapisów prawnych. Stwierdzić należy, że wiele państw przyjęło neutralność w kwestii przekonań religijnych, akceptując normy poszanowania wolności sumienia oraz wyznania.

Dalej mamy Europejską Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. W zapisie konwencji zostało zagwarantowane podstawowe prawo człowieka do wolności wyznania i sumienia. Nie jest to jedyna deklaracja, gdyż na mocy 19 artykułu jako wsparcie został powołany Europejski Trybunał Praw Człowieka, zapewniający ochronę instytucjonalną, z której korzystają nie tylko jednostki, ale także i wspólnoty wyznaniowe. Wolność wyznania zawiera w sobie prawo nie tylko do prywatnego czy publicznego manifestowania wiary, ale też stwarza ochronę prawną odnośnie do sprawowania kultu, praktyk religijnych czy rytualnych. Jednocześnie artykuł 9 konwencji chroni możliwość nawracania na własną religię, nakładając tym samym obowiązek poszanowania niezależności innych wspólnot religijnych. Do państwa należy utworzenie takich instrumentów prawnych, które pozwolą na swobodę działania praktyk religijnych oraz zapewni, że inni nie będą przeszkadzać w modlitwie. Według trybunału uzewnętrznienie kultu związane jest z zapewnieniem praktykowania go w miejscach publicznych oraz obiektach do tego wyznaczonych. Nauczanie, które jest nieodłączną częścią sprawowania kultu może być, jak podkreśla ta deklaracja, skierowane nie tylko do przynależących do tej religii, ale też do pozyskiwania nowych członków. Dlatego też dokument dopuszcza działalność zarówno ewangelizacyjną jak też misyjną.

Teraz odniosę się bezpośrednio do wybranych krajów i ograniczeń kultu religijnego w czasie stanu epidemii Sars-Cov-2, czyli do naszego kraju, do Niemiec i do Słowacji.

Polska. W Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej w artykule 233 ustęp 1 znajdujemy zapis, który określa zakres ograniczeń wolności obywatelskich. Nawet w czasie stanu wyjątkowego czy stanu wojennego wolność sumienia i religii stanowi wartość fundamentalną. Wolność, o której mowa w artykule 53 Konstytucji RP, ma na celu zagwarantowanie wolności jednostki, wolności wyznania, stwierdza Trybunał Konstytucyjny. Określana w polskim porządku konstytucyjnym wolność religii jest fundamentalną podstawową wolnością człowieka, a wiara w poczuciu sprawiedliwości jawi się jako źródło prawdy, piękna i dobra. Takie postrzeganie rzeczywistości przyczynia się do uzewnętrzniania religii poprzez sprawowanie kultu, modlitwę, udział w obrzędach czy praktykowanie nauczania. Chociaż samo pojęcie kultu religijnego występuje wielokrotnie w dokumentach prawodawstwa polskiego, trudno jest je jednoznacznie zdefiniować i wielu autorów zajmujących się tym zagadnieniem trafnie definiuje ten temat. Warchołowski zaznacza, że kult obejmuje jakąkolwiek działalność, którą człowiek spełnia w uznaniu Boga oraz dla obudzenia w sobie i w innych szacunku, który względem tej najwyższej wartości należy żywić. Praktyki te określają jako uprawianie kultu i uczestnictwo w obrzędach, do których uczestniczenia bądź nieuczestniczenia nikt nie może być przymuszany, tak zostało zapisane w tym 53 artykule Ustawy o stosunku do Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej.

Artykuł 8 konkordatu wskazuje na działania władz kościelnych z zachowaniem prawa kanonicznego z uwzględnieniem prawa państwowego. W związku z wprowadzeniem ograniczeń sprawowania kultu religijnego na podstawie Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 21 grudnia 2020 roku w kwestii zakazów, nakazów w okresie wystąpienia stanu epidemii powstało wiele kontrowersyjnych opinii. Stwierdzono, że regulacje te zostały podjęte w formie rozporządzenia a nie uchwały. W związku z powyższym niektóre środowiska opiniotwórcze stwierdziły, iż nie można uznać ograniczeń uzewnętrzniania religii wprowadzonej przez radę ministrów jako wymóg prawny ustawy pozwalającej na ograniczenie kultu religijnego.

Wartym podkreślenia jest fakt, iż w Konstytucji RP powstał odrębny zapis odnoszący się do wolności zgromadzeń, jak i wolności uzewnętrzniania religii. Dlatego według *Ordo Iuris* niesłusznym jest zrównywanie wolności zgromadzeń z wolnością uzewnętrzniania religii.

Republika Słowacka, jak czytamy w zapisie Konstytucji z 1992 roku jest suwerennym i demokratycznym państwem prawnym, nie jest związana z żadną ideologią ani religią. Choć w preambule Konstytucji odnajdujemy

odwołanie do wartości niematerialnych, duchowych, żaden z istniejących tam Kościołów nie ma statusu kościoła państwowego, a do codziennego życia obywateli wprowadzono zasadę neutralności religijnej. Wolność religijna została zagwarantowana w zapisie 24 Konstytucji, który daje możliwość autonomicznego decydowania Kościoła w kwestii nauczania, powoływania duchownych czy zakładania wspólnot zakonnych.

Kościoły i wspólnoty religijne zarządzają samodzielnie swoimi wspólnotami, zwłaszcza ustanawiając swoje organy, duchownych, zapewniając naukę religii i zakładając zakonne i inne kościelne instytucje niezależne od organów państwowych.

Wolność myśli, religii, wiary oraz wolność sumienia gwarantuje artykuł 24, zaś prawo jednostki do wyznania wiary indywidualnie, zbiorowo, publicznie, prywatnie, poprzez nabożeństwa czy inne czynności, z włączeniem nauczania zostało zawarte w ustawie drugiej.

Powyższe postanowienia zostały znowelizowane w ustawie z 1999 roku o statusie kościołów i wspólnot religijnych. W związku z powstałym zagrożeniem rozprzestrzeniania się wirusa na terenie Słowacji wprowadzono stan wyjątkowy obowiązujący w dniach od 14 marca do 14 czerwca 2020 roku, a kilka miesięcy później w październiku dodatkowo restrykcje odnoszące się do sprawowania kultu i przebywania w pomieszczeniach sakralnych. W kwestiach sanitarnych obostrzenia zaaplikowane w Słowacji pokryły się z tymi, które wprowadzono w innych krajach europejskich.

W odniesieniu do naszych sąsiadów, do Niemiec – wolność sumienia, religii gwarantuje zapis artykułu 4 Konstytucji Republiki Federalnej Niemiec z 1949 roku, w którym czytamy: wolność wyznania, sumienia, przekonań religijnych, światopoglądowych jest nienaruszalna. Z kolei ustawa druga stwierdza, że zapewnia się swobodne wykonywanie praktyk religijnych, natomiast w artykule 7 definiuje możliwość nauczania religii w szkołach publicznych. By jeszcze bardziej podkreślić regulacje zapisów prawnych między państwem a związkami religijnymi, należy odwołać się także do Konstytucji weimarskiej.

Wolność jest fundamentalnym prawem człowieka, w niej również zawarte są prawa do uprawiania przez jednostkę publicznego kultu religijnego, a szczególnie państwa zobowiązują się do przestrzegania zasad proporcjonalności.

W związku z zaistniałą sytuacją pandemiczną można mieć przeświadczenie, że w wielu krajach te prawa i zasady zostały naruszone. Należy tu wspomnieć chociażby fakt, że w niektórych krajach Europy wprowadzono

reżimowe restrykcje w budynkach przeznaczonych dla kultury religijnej, gdy w tym samym czasie organizowano widowiska sportowe czy inne manifestacje publiczne skupiające setki, a niekiedy tysiące obywateli.

Bardzo serdecznie dziękuję za uwagę.

* * *

Dziękuję bardzo wszystkim uczestnikom naszego spotkania, zgromadzonym w sali, a także śledzącym naszą konferencję drogą elektroniczną, za udział w dzisiejszym spotkaniu i życzę wszystkim dobrego popołudnia i wieczoru.

PAWEŁ SZUPPE

 <https://orcid.org/0000-0001-6806-3161>
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
e-mail: ppp-1975@o2.pl

POLSKOJĘZYCZNA BIBLIOGRAFIA DOTYCZĄCA PRAWNEGO UJĘCIA WOLNOŚCI RELIGIJNEJ (wybór książek i artykułów)

Książki

- Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i religii. Materiały XI Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Lublin, 15–16 maja 2014 r.)*, red. P. Stanisz [i in.], Lublin 2015.
- Bar W., *Wolność religijna w Dār al-Islām. Zagadnienia prawa wyznaniowego*, Lublin 2003.
- Cebula S., *Prawa i wolności religijne we współczesnej Polsce. Ustawodawstwo a realia społeczno-kulturowe*, Kraków 2011.
- Czohara A. [i in.], *Dylematy wolności sumienia i wyznania w państwach współczesnych*, Warszawa 1996.
- Dudziak J., *Gwarancje wolności religijnej w Konkordacie zawartym między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską w 1993 roku*, Tarnów 2002.
- Dziwisz S., *Ochrona uczuć religijnych w polskim prawie karnym*, Lublin 2019.
- Godlewski J.F., *Prawne podstawy i gwarancje wolności sumienia i wyznania w PRL*, Warszawa 1984.
- Hucał M., *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Warszawa 2012.
- Jabłońska P., *Dziecko jako podmiot wolności religijnej. Nauczanie religii w polskiej szkole publicznej a wolność sumienia i wyznania osoby małoletniej w świetle prawa świeckiego i kanonicznego*, Warszawa 2023.

- Jabłońska P., *Wolność sumienia i wyznania osoby małoletniej w Polsce w latach 1918–2015*, Pelplin – Warszawa 2022.
- Janyga W., *Przestępstwo obrazę uczuć religijnych w polskim prawie karnym w świetle współczesnego pojmowania wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2010.
- Kłączyńska N., *Dyskryminacja religijna a prawno-karna ochrona wolności sumienia i wyznania*, Wrocław 2005.
- Konflikty wartości? O wolności wypowiedzi i religii*, red. J. Biesiadzińska, P. Kalinowski, M.J. Nocuń, Warszawa 2015.
- Kroczek P., *Prawo wewnętrzne związków wyznaniowych w perspektywie organów władzy publicznej. Klauzule generalne*, Kraków 2017.
- Krukowski J., *Polskie prawo wyznaniowe*, wyd. 4, Warszawa 2008.
- Krukowski J., Warchałowski K., *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2000.
- Kultura i prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej, Warszawa 2–4 września 2002*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003.
- Kultura i prawo. Materiały IV Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej, Lublin, 1–2 września 2003*, red. J. Krukowski, Lublin 2004.
- Kultura i prawo. Materiały V Międzynarodowej Konferencji na temat Tożsamość kulturowa Unii Europejskiej a pluralizm religijny, Trewir, 18–19 września 2006*, red. J. Krukowski, J. Isensee, M. Sitarz, Lublin 2007.
- Łopatka A., *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii*, Warszawa 1995.
- Makarska M., *Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania w Kodeksie karnym z 1997 roku*, Lublin 2005.
- Mezglewski A., Misztal H., Stanisław P., *Prawo wyznaniowe*, wyd. 3, Warszawa 2011.
- Misztal H., *Polskie prawo wyznaniowe*, t. 1, Lublin 1997.
- Odpowiedzialność karna artysty za obrazę uczuć religijnych*, red. F. Ciepły, Warszawa 2014.

- Osuchowski J., *Prawo wyznaniowe w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939. Węzłowe zagadnienia*, Warszawa 1967.
- Paprzycki R., *Prawna ochrona wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2015.
- Petasz P., *Przemiany karnoprawnej ochrony wolności sumienia i wyznania w Polsce*, Gdańsk – Sopot 2020.
- Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, wyd. 5, Warszawa 2013.
- Potz M., *Granice wolności religijnej. Kwestie wolności sumienia i wyznania oraz stosunku państwa do religii w Stanach Zjednoczonych Ameryki*, Wrocław 2008.
- Potz M., *Granice wolności religijnej. Problemy polityczno-wyznaniowe w Stanach Zjednoczonych Ameryki*, Toruń 2016.
- Prawna ochrona wolności sumienia i religii. Stan de lege lata oraz postulaty de lege ferenda*, red. P. Sobczyk, Warszawa 2020.
- Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, red. R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, L. Kondratiewa-Bryzik, Warszawa 2012.
- Prawo wyznaniowe w Polsce (1989–2009). Analizy – dyskusje – postulaty*, red. D. Walencik, Katowice – Bielsko-Biała 2009.
- Prawo wyznaniowe*, oprac. W. Uruszczak, Kraków 1997.
- Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, P. Stanisławski, Lublin – Sandomierz 2003.
- Prawo wyznaniowe. Zbiór przepisów*, oprac. W. Uruszczak, Z. Zarzycki, Kraków 2003.
- Rogowska A., *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie polskiego Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa 2015.
- Rynkowski M., *Sądy wyznaniowe we współczesnym europejskim porządku prawnym*, Wrocław 2013.
- Sawicki J., *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937.
- Schwierskott-Matheson E., *Wolność sumienia i wyznania w wybranych państwach demokratycznych. Na przykładzie regulacji Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki, Ustawy Zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec*

- i Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, orzecznictwa sądów tych krajów oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Regensburg 2012.
- Sosnowska M., Szymaniec P., Tuora-Schwierskott E., *Przestrzeń wolności religijnej w Polsce, Czechach i Niemczech. Analiza prawna*, Wałbrzych 2017.
- Świątkowski H., *Wyznania religijne w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem ich stanu prawnego*, cz. 1, Warszawa 1937.
- Tylec G., *Ochrona uczuć religijnych w prawie cywilnym*, Lublin 2022.
- Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, red. S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, Opole 2012.
- Warchałowski K., *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin 2004.
- Winiarczyk-Kossakowska M., *Państwowe prawo wyznaniowe w praktyce administracyjnej*, Warszawa 2000.
- Wolność myśli, sumienia i wyznania. Poradnik prawny*, red. M. Nowicki, Warszawa 2003.
- Wolność religijna. Perspektywa prawno-porównawcza*, red. G. Blicharz, M. De-lijewski, Warszawa 2019.
- Wolność słowa, myśli i wyznania*, red. A. Pasek, Wrocław 2022.
- Wolność wypowiedzi versus wolność religijna. Studium z zakresu prawa konstytucyjnego, karnego i cywilnego*, red. A. Biłgorajski, Warszawa 2015.

Artykuły

- Abramowicz A., *Przedmiotowy zakres wolności religijnej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 10(2007), s. 325–352.
- Abramowicz A., *Wolność religijna w czasie pandemii koronawirusa – ocena rozwiązań polskich*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 24(2021), s. 255–278.
- Adamczewski W., *Prawne aspekty prawa do wolności religijnej*, „Miesięcznik Pasterski Płocki”, 82(1997), nr 11, s. 482–487.
- Andrzejczuk R., *Prawo do wolności religijnej*, „Problemy Prawnicze”, 2005 z. 1, s. 93–103.

- Bainczyk M., *Konstytucyjno-prawne aspekty wolności religijnej w Niemczech w świetle orzecznictwa najwyższych sądów*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, 5(2008), nr 2, s. 117–140.
- Bainczyk M., *Pomiędzy wolnością pozytywną a negatywną. Wolność religijna w świetle wybranych orzeczeń niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego*, w: *Religia a współczesne stosunki międzynarodowe*, red. B. Bednarczyk, Z. Pasek, P. Stawiński, Kraków 2010, s. 105–120.
- Banaszak B., Leśniak N., *Pozycja religii w obowiązującej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r.*, w: *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, red. S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, Opole 2012, s. 141–157.
- Banaś H., *Między sacrum a profanum. Relacje wolności religijnej i wolności sztuki w orzecznictwie ETPCz*, „Przegląd Prawniczy Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza”, 5(2015), s. 69–84.
- Bartczak A., *Konkordatowe i pozakonkordatowe gwarancje sprawowania kultu publicznego*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, 25(2016), nr 2, s. 41–55.
- Bartoszewicz J., *Wolność myśli, sumienia i wyznania w Polsce w świetle orzecznictwa strasburskiego*, „Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarne”, 3(2012), s. 55–72.
- Bąkowski T., *Wolność sumienia i wyznania w obszarze prawa administracyjnego (Próba wyznaczenia pola i uwarunkowań badawczych)*, w: *Klauzula sumienia w państwie prawa*, red. O. Nawrot, Sopot 2015, s. 94–102.
- Bielecki M., *Dobro dziecka jako przesłanka korzystania z jego prawa do wolności religijnej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 7(2004), s. 233–243.
- Bielecki M., *Ewolucja wolności religijnej dziecka w Polsce w latach 1989–2009*, w: *Prawo wyznaniowe w Polsce (1989–2009). Analizy – dyskusje – postulaty*, red. D. Walencik, Katowice – Bielsko-Biała 2009, s. 93–106.
- Bielecki M., *Wolność religijna*, w: *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, red. A. Mezglewski, Warszawa 2014, s. 513–520.
- Bielecki M., *Wolność religijna dziecka na tle praw rodzicielskich*, „Roczniki Wydziału Nauk Prawnych i Ekonomicznych KUL”, 2(2006), z. 1, s. 5–33.

- Bielecki M., *Wolność religijna Kościołów i związków wyznaniowych według regulacji polskiego prawa karnego*, „Nurt SVD”, 144(2018), z. 2, s. 215–231.
- Bielecki M., *Wolność religijna na tle innych praw i wolności przysługujących mniejszościom narodowym i etnicznym w Polsce*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 9(2006), s. 209–225.
- Bielecki M., *Wolność religijna w zakresie sprawowania władzy rodzicielskiej na przykładzie organizowania zajęć z religii i etyki. Postulaty de lege ferenda, w: Prawna ochrona wolności i religii. Stan de lege lata oraz postulat de lege ferenda*, red. P. Sobczyk, Warszawa 2020, s. 25–41.
- Bielecki M., *Wolność sumienia i religii a wykonywanie świadczeń na rzecz obrony*, w: *Człowiek, państwo, Kościół. Księga jubileuszowa dedykowana księdzu profesorowi Arturowi Mezglewskiemu*, red. P. Sobczyk, P. Steczkowski, Lublin 2020, s. 61–79.
- Bielecki M., *Wolność sumienia i religii w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, w: 25 lat stosowania Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. J. Szymanek, Warszawa 2023, s. 373–405.
- Bieńkowska D., Kozłowski R., *Źródła kryzysu praw człowieka w kontekście wolności religijnej*, w: *Powszechny system ochrony praw człowieka 70 lat po proklamowaniu Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Osiągnięcia, bariery, nowe wyzwania i rozwiązania*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, Toruń 2019, s. 300–309.
- Blanco M., *Ustawa organiczna o wolności religijnej*, w: *Relacje państwo-Kościół w Europie. Studium prawa obowiązującego w Polsce i w Hiszpanii*, red. P. Ryguła, Warszawa 2020, s. 225–242.
- Borecki P., *Konstytucyjny wyraz zasady niezależności państwa i związków wyznaniowych*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego”, 2022, nr 3, s. 201–211.
- Borecki P., *Wolność sumienia i wyznania*, w: *Wolność myśli, sumienia i wyznania. Poradnik prawny*, red. M. Nowicki, Warszawa 2003, s. 9–22.
- Borecki P., *Wolność sumienia i wyznania cudzoziemców w prawie polskim*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 17(2014), s. 22–46.
- Borecki P., *Zasada niezależności państwa i związków wyznaniowych w prawie polskim – zagadnienia podstawowe w ujęciu krytycznym*, „Studia Iuridica”, 89(2021), s. 9–30.

- Brzozowski W., *O pojęciu granic wolności sumienia i wyznania*, „Studia Prawnicze”, 2007, z. 1, s. 67–80.
- Brzozowski W., *Uzewnętrzanie przynależności religijnej. Zagadnienia systemowe*, w: *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, red. R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, L. Kondratiewa-Bryzik, Warszawa 2012, s. 271–285.
- Burdziak K., *Czy art. 196 kodeksu karnego w sposób nadmierny ogranicza wolność wyrażania poglądów i twórczości artystycznej?*, „Studia Prawnicze”, 2018, nr 1, s. 115–138.
- Burgoński P., *Konflikt między równością a wolnością religijną w prawie pracy Unii Europejskiej*, „Przegląd Europejski”, 2018, nr 2, s. 53–70.
- Burski R., *Przedmiot ochrony karnoprawnej przestępstw z rozdziału XXIV kodeksu karnego a pojęcie wolności sumienia i wyznania, cz. 1*, „Zarządzanie Innowacyjne w Gospodarce i Biznesie”, 2014, nr 2, s. 55–64; cz. 2, 2015, nr 1, s. 41–51.
- Buttiglione R., *Religia i wolność religijna w debacie na temat Konstytucji Unii Europejskiej*, przekł. T. Grodecki, w: *Kultura i prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej, Warszawa, 2–4 września 2002*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 193–203.
- Buttiglione R., *Sokrates i Chrystus. Religia i wolność religijna w debacie o konstytucji Unii Europejskiej*, „Więź”, 46(2003), nr 1, s. 12–22.
- Cebula S., *Obraza uczuć religijnych, czyli kontrowersje wokół artykułu 196 kodeksu karnego*, „Studia Religioznawcze”, 2012, z. 45, s. 293–300.
- Cebula S., *Ochrona wolności sumienia i wyznania w polskim Kodeksie karnym*, „Forum Teologiczne”, 15(2014), s. 97–107.
- Celej J., *Swoboda wyznania w świetle artykułu 9 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne”, 12(2014), cz. 4, s. 23–40.
- Ciechanowska J., *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej – uwagi na kanwie orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i sądów polskich*, w: *Europeizacja prawa publicznego. Zagadnienia systemowe*, red. E. Wójcicka, B. Przywora, M. Makuch, Częstochowa 2015, s. 277–288.

- Ciechanowska J., Purc-Kurowicka K., *Bezpieczeństwo państwa a wolność sumienia i wyznania*, w: *Państwo, prawo, bezpieczeństwo*, t. 2, red. A. Babiński, M. Jurgilewicz, N. Malec, Szczytno 2015, s. 17–26.
- Cieply F., *Satyra i karykatura wobec wartości religijnych w świetle przepisów prawa prasowego*, w: *Odpowiedzialność karna artysty za obrazę uczuć religijnych*, red. F. Cieply, Warszawa 2014, s. 211–221.
- Cieply F., *Współczesne problemy kryminalizacji obrazu uczuć religijnych*, „Ateneum Kapłańskie”, 178(2022), z. 3, s. 494–503.
- Ciszewski W., Matejkowska E., *Penalizacja obrazu uczuć religijnych w świetle zasady neutralności światopoglądowej państwa*, w: *Wymiary prawa. Teoria, filozofia, aksjologia*, red. M. Hermann, M. Krotoszyński, P.F. Zwierzykowski, Warszawa 2019, s. 143–157.
- Ciulkin-Sarnocińska K., *Zakres swobody wypowiedzi artystycznej w świetle prawa karnego*, „Studia Prawnoustrojowe”, 2019, z. 44, s. 21–31.
- Cylwik A., *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji RP oraz jej ochrona prawnokarna*, w: *Ustrój państwa, myśl polityczno-prawna, współczesne systemy rządów. Prace ofiarowane profesorowi zw. nauk prawnych Adamowi Jamrozowi z okazji Jego Jubileuszu*, red. S. Bożyk, A. Olechno, Białystok 2018, s. 317–329.
- Czarnek P., *Konstytucyjne granice wolności twórczości artystycznej w kontekście prawa do ochrony uczuć religijnych*, w: *Odpowiedzialność karna artysty za obrazę uczuć religijnych*, red. F. Cieply, Warszawa 2014, s. 81–90.
- Czarnek P., *Problem rozumienia wolności w kontekście sporów o treść wolności religijnej*, w: *Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i religii. Materiały XI Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Lublin, 15–16 maja 2014 r.)*, red. P. Stanisław [i in.], Lublin 2015, s. 53–65.
- Czarny P., *Wolność sumienia i religii w orzecznictwie niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego (wybrane problemy)*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego”, 1(2010), nr 1, s. 155–164.
- Czelny M., *Zamiar sprawcy jako warunek odpowiedzialności karnej za przestępstwo obrazu uczuć religijnych*, w: *Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i religii*, red. P. Stanisław [i in.], Lublin 2015, s. 67–86.

- Czohara A., *Periodyzacja polityki wyznaniowej w III Rzeczypospolitej Polskiej, w: Prawo wyznaniowe w Polsce (1989–2009). Analizy – dyskusje – postulaty*, red. D. Walencik, Katowice – Bielsko-Biała 2009, s. 27–49.
- Demczuk A., *Wolność sumienia i wyznania w polskim prawie i praktyce na tle europejskich standardów ochrony*, w: *Politologia religii*, red. M. Marczewska-Rytko, D. Maj, Lublin 2018, s. 311–326.
- Demenko A., *Wypowiedź jako czynność sprawcza. Na przykładzie znieważenia przedmiotu czci religijnej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 78(2016), z. 4, s. 137–149.
- Demiańczuk J., *Uznanie prawne wyznań w świetle Konstytucji*, „Państwo i Prawo”, 1(1946), z. 9–10, s. 45–48.
- Derlatka M., *Wolność religii a zasada neutralności światopoglądowej państwa*, „Palestra”, 61(2016), nr 10, s. 117–120.
- Derlatka M., *Zasadność kryminalizacji obrazy uczuć religijnych*, „Prokuratura i Prawo”, 2015, nr 10, s. 41–46.
- Deryng A., *Wolność sumienia i religii jako przedmiot zainteresowania polskiego Rzecznika Praw Obywatelskich*, „Tolerancja”, 17(2013), s. 115–141.
- Deryng A., *Wolność sumienia i wyznania jako problem konstytucyjny w praktyce Rzecznika Praw Obywatelskich w Polsce. Zagadnienia wybrane*, w: *Urzędowistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, red. S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, Opole 2012, s. 173–198.
- Drewniowska K., *Realizacja konstytucyjnej zasady rozdziału Kościoła od państwa – wybrane aspekty*, w: *Państwo wobec religii. Teraźniejszość i przeszłość*, red. M. Stanulewicz, E. Plewa, C. Linowski, Łódź 2021, s. 193–205.
- Dudziak J., *Konkordat jako instrument gwarancji wolności religijnej*, „Chrześcijanin w Świecie”, 23(1993), nr 3, s. 74–86.
- Dziadzio A., *Wolność wyznania i sumienia a przymus religijny w austriackiej monarchii konstytucyjnej (1867–1914)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 45(1993), z. 1–2, s. 65–85.
- Dziemianko A., *Prawo Republiki Białoruskiej o wolności sumienia i organizacjach religijnych*, w: *Kultura i prawo. Materiały IV Międzynarodowej*

- Konferencji na temat Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, Lublin, 1–2 września 2003, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 123–128.
- Dziwisz S., *Glosa do wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie Sekmadienis Ltd. przeciwko Litwie (skarga nr 69317/14)*, „Roczniki Nauk Prawnych”, 29(2019), nr 1, s. 165–176.
- Dziwisz S., *Odpowiedzialność karna artysty za przestępstwo obrazy uczuć religijnych*, „Roczniki Nauk Prawnych”, 27(2017), nr 1, s. 7–22.
- Erdö P., *Wpływ prawa Unii Europejskiej na wewnętrzne prawo Kościołów, w: Kultura i prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej*, Warszawa, 2–4 września 2002, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 107–119.
- Falski J., *Dyskryminacja na tle wyznaniowym w praktyce Rzecznika Praw Obywatelskich*, „Studia Prawnicze”, 2001, z. 3–4, s. 91–98.
- Falski J., *Europejskie kryteria wolności sumienia i wyznania a islam*, „Państwo i Prawo”, 63(2008), z. 9, s. 57–68.
- Falski J., *Francuski zakaz noszenia symboli religijnych w szkołach publicznych przed ETPC. Kontrowersje, uwagi, oceny*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 14(2011), s. 79–109.
- Falski J., *Krzyż w szkole publicznej w orzecznictwie europejskim*, „Sprawy Narodowościowe”, 2010, z. 37, s. 177–187.
- Falski J., *Nowe tendencje interpretacyjne w orzecznictwie ETPC z zakresu prawa do wolności myśli, sumienia i religii*, „Studia Prawnicze”, 2018, nr 2, s. 35–71.
- Falski J., *Państwo laickie wobec problemu prezentowania symboli religijnych*, „Państwo i Prawo”, 61(2006), z. 6, s. 73–84.
- Falski J., *Regulacje ograniczeń w zakresie noszenia symboli religijnych w ocenie Komitetu Praw Człowieka ONZ*, „Przegląd Sejmowy”, 29(2021), nr 3, s. 243–260.
- Fąfara M., *Ochrona prawna osób wyznania chrześcijańskiego w procesach sądowych w krajach islamskich*, w: *Problemy z sądową ochroną praw człowieka*, t. 2, red. R. Sztuchmiller, J. Krzywkowska, Olsztyn 2012, s. 565–576.

- Fijołek B., *Gwarancje oraz granice wolności sumienia i wyznania w przepisach polskiego prawa*, w: *Tolerancja i poszanowanie różnorodności warunkiem integracji społecznej*, red. H. Chałupczak, I. Kurzępa, E. Pogorzała, Zamocność 2014, s. 131–145.
- Gliszczyńska-Grabias A., *Znieważanie religii – dyskusja na forum ONZ*, w: *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, red. R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, L. Kondratiewa-Bryzik, Warszawa 2012, s. 197–214.
- Głowa M., *Pluralistyczny charakter relacji państwo-religia w konstytucjach państw członkowskich Unii Europejskiej a tożsamość kulturowa i religijna Europy*, w: *Państwo wobec religii. Teraźniejszość i przeszłość*, red. M. Stanulewicz, E. Plewa, C. Linowski, Łódź 2021, s. 177–192.
- Godlewski P., *Granice wolności sumienia i religii w państwach europejskich w XXI wieku*, w: *Ustrój państwa, myśl polityczno-prawna, współczesne systemy rządów. Prace ofiarowane profesorowi zw. nauk prawnych Adamowi Jamrozowi z okazji Jego Jubileuszu*, red. S. Bożyk, A. Olechno, Białystok 2018, s. 345–362.
- Gołda-Sobczak M., Sobczak W., *Wolność sumienia i wyznania w świetle najnowszych orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Środokoeuropejskie Studia Polityczne”, 1–2(2009), s. 137–155.
- Gołębiowska A., *Gwarancje wolności sumienia i religii w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, „Prawo Kanoniczne”, 54(2011), nr 3–4, s. 333–365.
- Gołębiowska A., *Prawo do wolności sumienia i religii w szkołach w świetle wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, w: *Patologie edukacji. Ideologia, polityka, biurokracja*, t. 3, red. T. Węglarz, H. Marek, Poznań 2016, s. 345–358.
- Gołębiowska A., *Reforma instytucji wspólnotowych a prawo do wolności religijnej w Traktacie Nicejskim*, „Prawo Europejskie w Praktyce”, 2010, nr 10, s. 35–39.
- Górnicki L., *Wolność sumienia i wyznania według Konstytucji z 17 marca 1921 r.*, w: *Wolność słowa, myśli i wyznania*, red. A. Pasek, Wrocław 2022, s. 86–105.
- Górski M., *Wypowiedź religijna i wypowiedź notowana religijnie*, „Państwo i Prawo”, 76(2021), z. 1, s. 27–47.

- Granat M., *Granice wolności religijnej w społeczeństwie pluralistycznym*, w: *Kultura i prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej*, Warszawa, 2–4 września 2002, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 173–192.
- Guzik-Makaruk E.M., *Wolność myśli, sumienia i wyznania w orzecznictwie Trybunału Praw Człowieka*, „Administracja Publiczna”, 2006, nr 2, s. 13–23.
- Hajn Z., *Prawo pracowników należących do mniejszości wyznaniowych do zwolnień od pracy w celu uprawiania kultu religijnego*, „Gdańskie Studia Prawnicze”, 17(2007), s. 117–126.
- Harasimiak G., *Prawo do wolności religijnej a swoboda działania sekt w Polsce. Czy wszystko w sferze wyznaniowej nam wolno?*, „Prawa Człowieka”, 2013, nr 16, s. 53–70.
- Herzog R., *Kluczowe znaczenie wolności religii dla wolności konstytucyjnych państw Unii Europejskiej*, w: *Kultura i prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej*, Warszawa, 2–4 września 2002, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 21–30.
- Hucał M., *Europejski Trybunał Praw Człowieka – obrońca czy agresor w kontekście praw osób wierzących?*, w: *Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i religii. Materiały XI Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Lublin, 15–16 maja 2014 r.)*, red. P. Stanisław [i in.], Lublin 2015, s. 111–121.
- Hucał M., *Margines oceny a ochrona wolności sumienia i wyznania w orzecznictwie ETPCZ*, w: *Problemy z sądową ochroną praw człowieka*, t. 2, red. R. Sztymchmiller, J. Krzywkowska, Olsztyn 2012, s. 407–434.
- Jakuszewicz A., *„Minimalne wymogi życia w społeczeństwie” (vivre ensemble) jako uzasadniony cel ograniczenia wolności religii w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, w: *Regionalne systemy ochrony praw człowieka w dobie kryzysu demokracji liberalnej*, t. 2, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, Toruń 2020, s. 198–214.
- Janowski P., *Konstytucyjna gwarancja autonomii i samorządności związków wyznaniowych jako przejaw wolności religijnej na przykładzie Kościoła Polskokatolickiego*, w: *Wymiary wolności religijnej we współczesnej Europie*, red. P. Szymaniec, Wałbrzych 2017, s. 329–342.

- Janyga W., *Wolność sumienia i wyznania wobec wyzwań pluralizmu religijnego. (Na tle wyroku Federalnego Sądu Konstytucyjnego Niemiec z 24 IX 2003)*, „Państwo i Prawo”, 59(2004), z. 10, s. 82–93.
- Jaskiernia J., *Wolność religii i życie razem w demokratycznym społeczeństwie w świetle analiz Rady Europy*, w: *Między Klio a Themis. Księga dedykowana profesorowi Jackowi Sobczakowi*, red. J.W. Adamowski, T. Wallas, K. Kakareko, Warszawa – Poznań 2016, s. 431–442.
- Jaskuła L.K., *Ochrona uczuć religijnych odbiorcy – granice wolności wypowiedzi artystycznej. Wybrane aspekty prawne*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 13(2010), s. 161–177.
- Jastrzębski M., *Wolność myśli, sumienia i religii*, w: *Prawa człowieka. Wybrane zagadnienia i problemy*, red. L. Koba, W. Waćławczyk, Warszawa 2009, s. 233–246.
- Jędrzcak A., *Wolność sumienia i religii w prawie administracyjnym*, w: *Wolność w prawie administracyjnym. VII Krakowsko-Wrocławskie Spotkanie Naukowe Administratywistów*, red. J. Zimmermann, Warszawa 2017, s. 447–471.
- Kallas M., *Zagadnienia wyznaniowe w partyjnych projektach konstytucji z lat 2004–2013*, w: *Miasto i państwo na przestrzeni dziejów. Studium historyczno-prawne. Księga jubileuszowa z okazji czterdziestopięciolecia pracy naukowej oraz 70. urodzin profesora Tadeusza Maciejewskiego*, red. M. Gałędek [i in.], Warszawa 2020, s. 523–530.
- Kallas M., *Zagadnienia wyznaniowe w projektach konstytucyjnych z lat 1989–1991*, „Z Dziejów Prawa”, 12(2019), s. 951–962.
- Kamiński I.C., *Wolność myśli, sumienia i wyznania a swoboda wypowiedzi*, w: *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, red. R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, L. Kondratiewa-Bryzik, Warszawa 2012, s. 217–242.
- Kamiński I.C., *Wolność wypowiedzi a ochrona uczuć wierzących w Europejskim Trybunale Praw Człowieka. Uwagi na kanwie sprawy Pussy Riot*, w: *O wolność słowa i religii. Praktyka i teoria*, red. F. Longchamps de Bérier, K. Szczucki, Warszawa 2016, s. 244–262.
- Karpiuk M., *Ograniczenie wolności uzewnętrzniania wyznania za względu na bezpieczeństwo państwa i porządek publiczny*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego”, 9(2017), s. 5–20.

- Karpiuk M., *Wolność sumienia i wyznania a przestępstwa przeciwko tym wolnościom*, w: *Wolność sumienia i religii a bezpieczeństwo i porządek publiczny*, red. J. Nikołajew, P. Sobczyk, K. Walczuk, Siedlce 2017, s. 49–62.
- Kasiński M., *Pozasądowa ochrona wolności sumienia i wyznania*, w: *Pozasądowa ochrona praw i jednostki. Instytucje, wgląd, efektywność*, red. E. Wójcicka, Częstochowa 2014, s. 145–155.
- Kącka K., *Geneza i źródła wolności religijnej w europejskiej przestrzeni politycznej i prawnej*, „*Seminare*”, 34(2013), s. 155–174.
- Kępa M., *Sytuacja Kościoła i związków wyznaniowych w świetle Konstytucji RP jako realizacja prawa do wolności sumienia i wyznania*, w: *Duch praw w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, red. M. Kępa, M. Marszał, Wrocław 2016, s. 91–103.
- Kłączyńska N., *Prawnokarna ochrona wolności sumienia i wyznania na tle prawa międzynarodowego i konstytucji*, „*Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji*”, 47(2001), s. 167–184.
- Kochan J., *Ochrona wolności sumienia i wyznania w polskim Kodeksie karnym*, w: *Wolność gwarantem praw człowieka*, red. J. Zimny, Stalowa Wola 2017, s. 539–554.
- Konstytucyjne gwarancje wolności sumienia i wyznania*, w: A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisław, *Prawo wyznaniowe*, wyd. 3, Warszawa 2011, s. 66–73.
- Koredczuk J., *Błuźnierstwo i obraza religii według Kodeksu kar głównych i poprawczych z 1847 i 1866 roku*, w: *Człowiek, państwo, Kościół. Księga jubileuszowa dedykowana księdzu profesorowi Arturowi Mezglewskiemu*, red. P. Sobczyk, P. Steczkowski, Lublin 2020, s. 163–176.
- Koredczuk J., *Ewolucja prawnokarnej ochrony wolności sumienia i wyznania w Polsce w latach 1989–2009*, w: *Prawo wyznaniowe w Polsce (1989–2009). Analizy – dyskusje – postulaty*, red. D. Walencik, Katowice – Bielsko-Biała 2009, s. 81–91.
- Kosińska A.M., *Wolność myśli, sumienia i religii migrantów w prawie Unii Europejskiej i prawie krajowym. Wybrane problemy*, w: *Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i religii. Materiały XI Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Lublin, 15–16 maja 2014 r.)*, red. P. Stanisław [i in.], Lublin 2015, s. 135–148.

- Kowalski M., *Symbole religijne w przestrzeni publicznej – w poszukiwaniu standardów europejskich*, w: *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, red. R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, L. Kondratiewa-Bryzik, Warszawa 2012, s. 47–64.
- Kownacka A., *Wiara i swoboda artystyczna a prawo karne – kontratyp sztuki w kontekście obrazy uczuć religijnych*, „Zeszyt Studencki Kół Naukowych Wydziału Prawa i Administracji UAM”, 2018, nr 8, s. 75–87.
- Kownacka A., *Wolność słowa a wolność religijna we współczesnej Polsce – konflikt praw osobistych*, w: *Prawo w Polsce 2000–2020. Monografia wieloautorska*, t. 4, red. K. Łukomiak, Łódź 2020, s. 1455–1483.
- Kozielewicz W., *Orzecznictwo Sądu Najwyższego w sprawach o przestępstwo obrazy uczuć religijnych*, w: *Odpowiedzialność karna artysty za obrazę uczuć religijnych*, red. F. Ciepły, Warszawa 2014, s. 161–180.
- Krajewska A., *Wolność religijna w prawie Unii Europejskiej*, „Rocznik Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich im. Willy Brandta Uniwersytetu Wrocławskiego”, 2004, nr 2, s. 81–99.
- Krajewski R., *Ochrona wolności sumienia i wyznania w świetle Kodeksu karnego z 1997 r.*, „Przeгляд Sądowy”, 18(2008), nr 3, s. 64–77.
- Kruczoń E., *Przestępstwo obrazy uczuć religijnych*, „Prokuratura i Prawo”, 2011, nr 2, s. 38–59.
- Krukowski J., *Państwo a kultura i religia w Unii Europejskiej*, w: *Kultura i prawo. Materiały V Międzynarodowej Konferencji na temat Tożsamość kulturowa Unii Europejskiej a pluralizm religijny, Trewir, 18–19 września 2006*, red. J. Krukowski, J. Isensee, M. Sitarz, Lublin 2007, s. 39–54.
- Krukowski J., *Religia i wolność religijna w Polsce w procesie integracji europejskiej*, w: *Kultura i prawo. Materiały IV Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej, Lublin, 1–2 września 2003*, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 93–109.
- Krukowski J., *Religia i wolność religijna w prawie Unii Europejskiej. Doświadczenia i perspektywy*, w: *Kultura i prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej, Warszawa, 2–4 września 2002*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 217–230.

- Krukowski J., *Równouprawnienie związków wyznaniowych w państwach europejskich*, „Studia Prawnicze KUL”, 2008, nr 2, s. 23–31.
- Krukowski J., *Stanowisko Kościoła katolickiego wobec projektu Traktatu konstytucyjnego Unii Europejskiej*, w: *Kultura i prawo. Materiały IV Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, Lublin, 1–2 września 2003, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 197–209.
- Krukowski J., Repko P., *Religia i wolność religijna w Republice Słowackiej*, w: *Kultura i prawo. Materiały IV Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, Lublin, 1–2 września 2003, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 143–149.
- Kryszew G., *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego”, 5(2013), s. 117–134.
- Krzesińska D., *Obraza uczuć religijnych. Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 29 października 2012 r., I KZP 12/12*, „Gdańskie Studia Prawnicze”, 2019, nr 1, s. 117–123.
- Krzysztofek K., *Konstytucyjne zasady wolności sumienia i wyznania oraz rozdziału Kościoła od państwa w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w świetle ideologii marksistowsko-leninowskiej*, w: *Ile z nauki, ile z ideologii? Religioznawstwo w PRL*, red. Ł. Marek, R. Łętocha, Kraków 2021, s. 17–31.
- Krzysztofek K., *Wolność sumienia i religii pracownika w świetle przepisów prawa polskiego i prawa europejskiego*, w: *Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i religii. Materiały XI Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Lublin, 15–16 maja 2014 r.)*, red. P. Stanisław [i in.], Lublin 2015, s. 169–189.
- Krzywkowska J., *Prawo rodziców katolickich do wychowania dziecka zgodnie z własnymi przekonaniami w kontekście prawa dziecka do wolności religijnej*, w: *Prawo w służbie ochrony dzieci. Ustawodawstwo – Praktyka – Wyzwania*, red. M. Różański, Olsztyn 2020, s. 113–128.
- Krzywkowska J., *Uzewewnętrznianie przekonań religijnych*, w: *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, red. A. Mezglewski, Warszawa 2014, s. 490–497.

- Krzywkowska J., *Wolność sumienia i religii – ochrona w prawie polskim*, w: *Aksjologia fundamentem życia człowieka*, red. J. Zimny, Stalowa Wola 2014, s. 243–256.
- Krzyżak L., *Wolność sumienia i wyznania zagwarantowana w prawie polskim*, w: *Wolność gwarantem praw człowieka*, red. J. Zimny, Stalowa Wola 2017, s. 11–25.
- Kulesza J., *Teza wyroku z 6.10.2015 r., SK 54/13 (kryminalizacja obrazy uczuć religijnych)*. *Glosa*, „Państwo i Prawo”, 71(2016), z. 9, s. 136–142.
- Kulikowska M.A., *Ekspozycja krucyfiksu we włoskiej przestrzeni publicznej*, „Przełęcz Prawa Konstytucyjnego”, 2015, nr 2, s. 179–194.
- Kuna A., *Wolność sumienia i wyznania w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i polskiego Trybunału Konstytucyjnego*, w: *Ochrona praw człowieka w wymiarze regionalnym*, red. M. Marcinko, Kraków 2012, s. 120–131.
- Kundera W., *Federalny Trybunał Konstytucyjny Niemiec o wolności wyznania i sumienia*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, 28(2019), nr 3, s. 149–160.
- Kuriata A., *Wolność uzewnętrzniania wyznania poprzez ubiór w odniesieniu do muzułmanów w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne”, 2015, nr 17, s. 59–69.
- Kuryłowicz K., *Wolność sumienia i wyznania dziecka w obliczu prawa rodziców do jego wychowania*, w: *Władza rodzicielska – wybrane zagadnienia regulacji i praktyki prawnej*, P.A. Gryguć [i in.], Białystok 2020, s. 131–149.
- Kusion M., *Glosa do postanowienia Sądu Najwyższego z 5 marca 2015 r., III KK 274/14 (obraza uczuć religijnych)*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych”, 21(2017), z. 4, s. 181–193.
- Kyriazopoulos K., *Prawosławny obszar kulturowy od Aten do Moskwy i minimalne gwarancje wolności religijnej*, w: *Kultura i prawo. Materiały V Międzynarodowej Konferencji na temat Tożsamość kulturowa Unii Europejskiej a pluralizm religijny*, Trewir, 18–19 września 2006, red. J. Krukowski, J. Isensee, M. Sitarz, Lublin 2007, s. 75–111.

- Leszczuk-Fiedziukiewicz A., *Tabloidyzacja bluźnierstwa. Strategie medialne w debacie publicznej o granicach wolności artystycznej i obrazie uczuć religijnych*, „*Studia Prawnoustrojowe*”, 2019, z. 43, s. 217–237.
- Lewandowski P., *Zasada świeckości państwa a działalność Kościołów i związków wyznaniowych w Republice Włoskiej*, w: *Państwo wobec religii. Teraźniejszość i przeszłość*, red. M. Stanulewicz, E. Plewa, C. Linowski, Łódź 2021, s. 167–176.
- Łabieniec P., *Modele relacji państwa i związków wyznaniowych z perspektywy prawnej – nowe tendencje*, w: *Relacje państwo-wspólnoty religijne we współczesnym świecie. Wybrane zagadnienia*, red. M. Marczevska-Rytko, D. Maj, Warszawa 2022, s. 19–29.
- Łasocha D., *Cywilno-prawna ochrona uczuć religijnych*, „*Przegląd Prawno-Ekonomiczny*”, 2013, nr 2, s. 39–48.
- Łopatka A., *Wolność sumienia i wyznania*, w: *Prawa człowieka. Model prawny*, red. R. Wieruszewski, Wrocław – Warszawa – Kraków 1991, s. 407–421.
- Łoszevska-Ołowska M., *Obraza uczuć religijnych*, w: *Wolność myśli, sumienia i wyznania. Poradnik prawny*, red. M. Nowicki, Warszawa 2003, s. 80.
- Łuniewska K., Oręziak B., *O wolność wyznawania religii we współczesnym świecie. Przeciwdziałanie przyczynom dyskryminacji i pomoc prześladowanym na przykładzie chrześcijan. Zakres merytoryczny prac badawczych*, w: *Prawna ochrona wolności sumienia i religii. Stan de lege lata oraz postulaty de lege ferenda*, red. P. Sobczyk, Warszawa 2020, s. 11–23.
- Łupiński S., *Wolność religijna a prześladowanie chrześcijan w Konstytucji RP i wobec rezolucji UE*, w: *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, red. S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, Opole 2012, s. 159–171.
- Łupiński S., *Wolność religijna w Konstytucji RP z 2 IV 1997 r.*, „*Disputationes Ethicae*”, 2009, nr 4, s. 93–100.
- Łysko M., *Przepisy wyznaniowe w konstytucjach II Rzeczypospolitej*, „*Przegląd Prawa Wyznaniowego*”, 5(2013), s. 65–82.
- Malec-Lewandowski P., *Glosa do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 6 października 2015 r. (sygn. akt SK 54/13)*, „*Forum Prawnicze*”, 2016, nr 3, s. 75–84.

- Malinowska I., *Wolność sumienia i wyznania (religii) w prawie polskim i w prawie międzynarodowym*, „Społeczeństwo i Polityka”, 2010, nr 2, s. 170–191.
- Małecki M., *Prawo karne – zamiar bezpośredni i ewentualny przy przestępstwie obrazy uczuć religijnych. Uchwała Sądu Najwyższego Izba Karna z dnia 29 października 2012 r., I KZP 12/12. Głosa*, „Orzecznictwo Sądów Polskich”, 57(2013), z. 2, s. 132–145.
- Małek K., *Realizacja konstytucyjnej zasady wolności sumienia i wyznania w Rzeczypospolitej Polskiej*, „Wrocławskie Studia Politologiczne”, 7(2006), s. 78–82.
- Maroń G., *Ograniczanie wolności religijnej w pierwszym okresie pandemii COVID-19 w świetle orzecznictwa amerykańskich sądów*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 23(2020), s. 123–151.
- Maroń G., *Polskie prawodawstwo ograniczające wolność religijną w okresie pandemii koronawirusa SARS-CoV-2 a standardy państwa prawa. Wybrane zagadnienia*, „Przegląd Prawa Publicznego”, 2021, nr 1, s. 33–49.
- Masek C.M., *Prozelityzm a wolność sumienia i wyznania w świetle Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, w: *Uniwersalny i regionalny wymiar ochrony praw człowieka. Nowe wyzwania – nowe rozwiązania*, t. 2, red. J. Jaskiernia, Warszawa 2014, s. 278–288.
- Masek C.M., *Prozelityzm w ujęciu międzynarodowych standardów wolności sumienia i wyznania na przykładzie Europy i USA*, w: *Amerykański system ochrony praw człowieka. Aksjologia, instytucje, efektywność*, red. J. Jaskiernia, Toruń 2015, s. 354–366.
- Masek C.M., *Sekty a wolność sumienia i wyznania w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, w: *Ochrona praw człowieka w Europie. Aksjologia – instytucje – nowe wyzwania – praktyka*, t. 3, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, Toruń 2017, s. 177–186.
- Masek C.M., *Wolność sumienia i wyznania a zjawisko prozelityzmu na przykładzie Azji*, w: *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna, uwarunkowania kulturowe, bariery realizacyjne*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, Toruń 2016, s. 191–201.

- Mazurkiewicz P., *Religia i wartości w Traktacie ustanawiającym Konstytucję dla Europy*, „Wokół Współczesności”, 2004, nr 2, s. 104–123.
- Mecke Ch.-E., *Wolność do religii czy wolność od religii? Antagonizm między prawem do swobody wyznawania religii a prawem do życia bez niej w świetle zasady neutralności państwa wobec religii w Niemczech*, w: *Wymiary wolności religijnej we współczesnej Europie*, red. P. Szymaniec, Wałbrzych 2017, s. 345–385.
- Mengès-Le Pape Ch., *Francuska laickość a wolność religii*, przeł. A. Dassuj, w: *O wolność słowa i religii. Praktyka i teoria*, red. F. Longchamps de Bérier, K. Szczucki, Warszawa 2016, s. 195–206.
- Mędel I., *Wolność religijna we współczesnym orzecznictwie Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych na przykładzie sprawy Trinity Lutheran Church of Colombia, Inc. v. Comer*, w: *Konstytucja USA. Ze studiów nad amerykańskim systemem politycznym*, red. M. Urbańczyk, Ł. Bartosik, M. Tomczak, Poznań – Łódź 2018, s. 41–55.
- Migros Z., *Przestępstwa przeciwko uczuciom religijnym w polskim Kodeksie karnym z 1932 roku*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy”, 37(1982), nr 2, s. 187–208.
- Mik C., *Czynniki religijny i etyczny w prawie i praktyce Unii Europejskiej*, w: *Kultura i prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej*, Warszawa, 2–4 września 2002, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 129–171.
- Mikuła M., *Przedmiot ochrony w przestępstwach „przeciw religii” w II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego”, 9(2017), s. 21–38.
- Milczarek E., *Symbole i stroje religijne w przestrzeni publicznej – uwagi na tle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Kościół i Prawo”, 11(2022), nr 1, s. 67–82.
- Mirocha Ł., *Liberalne i komunitarystyczne próby uzasadnienia wolności religijnej a ich konsekwencje*, „Zeszyty Prawnicze”, 18(2018), z. 2, s. 195–214.
- Mirocha Ł., *Wolność a równość w orzeczeniach Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i polskiego Trybunału Konstytucyjnego dotyczących wolności religijnej*, w: *Prawo i polityka w sferze publicznej. Perspektywa zewnętrzna*, red. P. Jabłoński, J. Kaczor, M. Pichlak, Wrocław 2018, s. 111–123.

- Misztal H., *Kościelne pojęcie wolności religijnej a ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania z 1989 r.*, „Kościół i Prawo”, 11(1993), s. 103–122.
- Misztal H., *Ustawowe gwarancje wolności religijnej w Polsce od 1989 roku*, „Chrześcijanin w Świecie”, 23(1993), nr 3, s. 56–73.
- Misztal H., *Wolność religijna i jej gwarancje prawne*, w: *Prawo wyznaniowe III Rzeczypospolitej*, red. H. Misztal, Lublin – Sandomierz 1999, s. 17–64.
- Moczuk E., Mikrut G., *Granice „religijnego immunitetu”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Prawo”, 2004, z. 2, s. 170–182.
- Mrozek J.J., *Polskie źródła prawa w zakresie wolności religijnej*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 2012, z. 26, s. 235–248.
- Myszona-Kostrzewa K., *Wolność uprawiania kultu religijnego w Polsce w czasie zarazy. Analiza przypadku*, „Studia Iuridica”, 86(2020), s. 183–195.
- Nafalska E., *Przestępstwo profanacji rzeczy świętej w Kodeksie prawa karniczego z 1983 roku*, „Kościół i Prawo”, 5(2016), nr 1, s. 265–291.
- Necel W., *Wolność religijna w porządku prawnym Rzeczypospolitej Polskiej*, w: *Wolność religijna. Wybrane zagadnienia*, red. W. Ciśło, M. Olszówka, W. Sadłoń, Warszawa 2018, s. 67–83.
- Nicora A., *Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej z punktu widzenia Stolicy Apostolskiej*, w: *Kultura i prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej*, Warszawa, 2–4 września 2002, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 31–41.
- Nikołajew J., *Religia a prawa człowieka w kontekście standardów wolności sumienia i wyznania w prawodawstwie europejskich organizacji międzynarodowych*, w: *Religia i etyka jako interdyscyplinarny czynnik oddziaływania w relacjach międzynarodowych*, red. K. Warchałowski, M. Osuchowska, Warszawa 2016, s. 75–100.
- Nikołajew J., *Wolność sumienia i religii a bezpieczeństwo i porządek publiczny. Kazus „Charlie Hebdo”*, w: *Wolność sumienia i religii a bezpieczeństwo i porządek publiczny*, red. J. Nikołajew, P. Sobczyk, K. Walczuk, Siedlce 2017, s. 90–106.
- Nikołajew J., *Wybrane orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka dotyczące manifestowania religii poprzez specyficzny ubiór*, w: *Aktualne*

- problemy wolności myśli, sumienia i religii. Materiały XI Ogólnopolskiego Symposium Prawa Wyznaniowego (Lublin, 15–16 maja 2014 r.)*, red. P. Stanisz [i in.], Lublin 2015, s. 229–251.
- Nocuń M.J., *Wolność do posłuszeństwa normom religijnym*, w: *O wolność słowa i religii. Praktyka i teoria*, red. F. Longchamps de Bérier, K. Szczucki, Warszawa 2016, s. 295–324.
- Nowicka A., *Wyrok Wielkiej Izby Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Lautsi i inni przeciwko Włochom i jego znaczenie na płaszczyźnie prawa Unii Europejskiej*, w: *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, red. S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, Opole 2012, s. 213–230.
- Olszak P., *Przestępstwa „religijne” w świetle neutralności i bezstronności światopoglądowej państwa*, w: *Problemy nauk prawnych. Monografia. Praca zbiorowa*, t. 2, red. K. Pujer, Wrocław 2017, s. 121–131.
- Olszówka M., *Analiza konstytucyjności ograniczeń w korzystaniu z wolności religii podczas pandemii koronawirusa w Polsce*, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*”, 23(2020), s. 441–469.
- Olszówka M., *Granice ingerencji w wolność religii w stanie epidemii w świetle Konstytucji RP z 1997 r.*, w: *Transformacje prawa polskiego w dobie epidemii COVID-19*, red. P. Szustakiewicz, M. Wieczorek, Radom 2020, s. 58–75.
- Olszówka M., *Prawo wyznaniowe w Polsce – aksjologia konstytucyjna a wyzwania przyszłości*, w: *Przyszłość prawa. Księga pamiątkowa XX-lecia Wydziału Prawa i Administracji*, red. B. Hołyst, Warszawa 2017, s. 239–256.
- Orzeszyna K., *Prawna ochrona. III. Ochrona prawna wolności sumienia i religii*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 292–293.
- Osuchowska M., *Prawne podstawy ochrony wolności religijnej w państwach latynoamerykańskich*, w: *Prawa człowieka w Ameryce Łacińskiej. Teoria i praktyka*, red. K. Derwich, M. Kania, Kraków 2014, s. 87–110.
- Osuchowska M., Syryt A., *Konstytucyjne podstawy wolności religijnej w wybranych państwach Europy i Ameryki Łacińskiej*, „*Polski Przegląd Stosunków Międzynarodowych*”, 2015, nr 5, s. 89–105.

- Osuchowska M., Syryt A., *Organizacja Narodów Zjednoczonych wobec naruszenia wolności religijnych chrześcijan*, w: *Globalne problemy ochrony praw człowieka*, red. E. Karska, Warszawa 2015, s. 147–164.
- Ozdarska L., *Przestępstwo obrazy uczuć religijnych w polskim kodeksie karnym*, „*Studia Prawnoustrojowe*”, 19(2013), s. 123–135.
- Ozóg M., *Wolność sumienia i religii w stanach nadzwyczajnych w polskim systemie prawnym*, „*Forum Prawnicze*”, 2016, nr 4, s. 48–67.
- Papis W., Kijowski K., *Wolność sumienia i wyznania w polskim prawie konstytucyjnym a konstytucyjna neutralność*, „*Roczniki Administracji i Prawa*”, 18(2018), z. 2, s. 19–38.
- Paprzycki R., *Prawna ocena „sztuki obrazoburczej”*, w: *Prawo wobec kultury i sztuki*, red. J. Sobczak, K. Chałubińska-Jentkiewicz, K. Kakareko, Warszawa 2018, s. 283–299.
- Pasek A., *Ochrona uczuć religijnych w polskim kodeksie karnym z 1932 roku*, w: *Prawo wyznaniowe. Przeszłość i teraźniejszość. Materiały XI Konferencji Historyków Państwa i Prawa, Kowary, 6–8 września 2007 r.*, red. J. Koredczuk, Wrocław 2008, s. 53–66.
- Petasz P., *Problematyka określenia strony podmiotowej przestępstwa obrazy uczuć religijnych penalizowanego w art. 196 k.k. Uchwała SN z dnia 29 października 2012 r., I KZP 12/12*, „*Gdańskie Studia Prawnicze. Przegląd Orzecznictwa*”, 2016, nr 1, s. 76–82.
- Petasz P., *Wolność religijna w Polsce i jej karnoprawna ochrona na gruncie art. 195 kodeksu karnego z 1997 roku*, „*Gdańskie Studia Prawnicze*”, 13(2005), s. 262–280.
- Petasz P., *Zagadnienie wymogu publicznego charakteru zachowania się sprawy przestępstwa z art. 196 k.k. oraz możliwości wyłączenia odpowiedzialności karnej przez uznanie jego działania za twórczość artystyczną*, „*Gdańskie Studia Prawnicze. Przegląd Orzecznictwa*”, 2016, nr 2, s. 56–61.
- Peterle A., *Państwo a związki wyznaniowe w Republice Słowenii*, w: *Kultura i prawo. Materiały IV Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, Lublin, 1–2 września 2003, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 165–179.

- Piechowiak M., *Negatywna wolność religijna i przekonania sekularystyczne w świetle sprawy Lautsi przeciwko Włochom*, „Przegląd Sejmowy”, 19(2011), nr 5, s. 37–68.
- Piechowiak M., *Wolność religijna – aspekty filozoficznoprawne*, „Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju”, 1994–1995, z. 3, s. 7–21.
- Piechowiak M., *Wolność religijna i dyskryminacja religijna – uwagi w kontekście rezolucji Parlamentu Europejskiego z 20 stycznia 2011 roku*, w: *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, red. S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, Opole 2012, s. 103–139.
- Piega R., *Prawo człowieka do wolności religijnej w postępowaniu o wpis do rejestru kościołów i innych związków wyznaniowych i jego sądowa ochrona*, w: *Problemy z sądową ochroną praw człowieka*, t. 1, red. R. Sztychmiller, J. Krzywkowska, Olsztyn 2012, s. 621–632.
- Pietrzak M., *Geneza ustaw wyznaniowych z 17 maja 1989 r.*, w: *Prawo wyznaniowe w Polsce (1989–2009). Analizy – dyskusje – postulaty*, red. D. Walencik, Katowice – Bielsko-Biała 2009, s. 11–26.
- Pietrzak M., *Ochrona wolności sumienia i wyznania na gruncie prawa karnego i cywilnego (Aspekt indywidualny i kolektywny)*, w: *Wolność myśli, sumienia i wyznania. Poradnik prawny*, red. M. Nowicki, Warszawa 2003, s. 63–67.
- Pilarz Ł., *Obraza uczuć religijnych. Próby stworzenia kontratypu czy depenalizacja w świetle zasady proporcjonalności? Zagadnienia wybrane w Polsce*, w: *Klauzule generalne w prawie krajowym i obcym*, red. L. Zacharko, Katowice 2016, s. 181–195.
- Płatek M., *Wolność słowa. Ujęcie prawnokarne*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego”, 43(2017), s. 451–464.
- Płoski T., *Prawo do wolności sumienia i religii w Polsce*, „Prawo Kanoniczne”, 2003, nr 3–4, s. 87–109.
- Pohl Ł., *O potrzebie zmiany obecnego ujęcia przepisu określającego przestępstwo obrazy uczuć religijnych w polskim prawie karnym*, w: *Prawna ochrona wolności sumienia i religii. Stan de lege lata oraz postulaty de lege ferenda*, red. P. Sobczyk, Warszawa 2020, s. 335–352.

- Polak P., *Wolność sprawowania kultu religijnego a jej prawne ograniczenia*, w: *Konflikty wartości? O wolności wypowiedzi i religii*, red. J. Biesiadzińska, P. Kalinowski, M.J. Nocuń, Warszawa 2015, s. 177–190.
- Poniatowski M., *Analiza art. 196 Kodeksu karnego z perspektywy 15 lat jego obowiązywania*, „Roczniki Nauk Prawnych”, 23(2013), nr 3, s. 19–59.
- Poniatowski M., *Ochrona wolności religijnej w ramach stosunku pracy. Stan de lege lata oraz postulaty de lege ferenda*, w: *Prawna ochrona wolności sumienia i religii. Stan de lege lata oraz postulaty de lege ferenda*, red. P. Sobczyk, Warszawa 2020, s. 173–216.
- Poniatowski M., *Wolność religijna w aspekcie indywidualnym w ustawie z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności i wyznania*, w: *Relacje Państwo-Kościół w Europie. Studium prawa obowiązującego w Polsce i w Hiszpanii*, red. P. Ryguła, Warszawa 2020, s. 141–166.
- Poniatowski M., *Zarys uznania wolności religijnej w dokumentach prawa międzynarodowego dotyczących III Rzeczypospolitej*, w: *Wolność religijna. Wybrane zagadnienia*, red. W. Cisło, M. Olszówka, W. Sadłoń, Warszawa 2018, s. 84–107.
- Prawa osobiste. Wolność sumienia i religii*, w: *Prawo konstytucyjne Rzeczypospolitej Polskiej*, wyd. 8, red. P. Sarnecki, Warszawa 2011, s. 119–126.
- Prostak R., *Konstytucyjne gwarancje wolności religijnej w porządku prawnym USA*, w: *Zrozumieć politykę. Główne problemy teorii polityki i współczesnej myśli politycznej*, red. R. Bäcker, J. Marszałek-Kawa, J. Modrzyńska, Toruń 2012, s. 175–202.
- Prusak F., *Karnoprocesowa ochrona wolności sumienia i wyznania*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Prawa w Warszawie”, 11(2006), nr 2, s. 117–122.
- Pyclik K., *Liberalna koncepcja prawa podmiotowego wolności sumienia i wyznania. Cz. 1*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji”, 47(2001), s. 185–206; Cz. 2, 48(2001), s. 247–272.
- Pyclik K., *Postmodernistyczne/poststrukturalistyczne założenia wolności sumienia i wyznania*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji”, 54(2003), s. 203–236.

- Pyclik K., *Wolność sumienia i wyznania w Rzeczypospolitej Polskiej (założenia filozoficzno-prawne)*, w: *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002, s. 435–462.
- Rabiej S., *Wolność religijna fundamentem dialogu ekumenicznego*, w: *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, red. S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, Opole 2012, s. 89–102.
- Rainko K., Sikora A., *Prawne aspekty funkcjonowania nowych ruchów religijnych w Polsce*, w: *Państwo wobec religii. Teraźniejszość i przeszłość*, red. M. Stanulewicz, E. Plewa, C. Linowski, Łódź 2021, s. 369–390.
- Riedl K., *Religia jako granica wolności wypowiedzi – porównanie standardów na tle Konstytucji RP oraz Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, w: *Konflikty wartości? O wolności wypowiedzi i religii*, red. J. Biesiadzińska, P. Kalinowski, M.J. Nocuń, Warszawa 2015, s. 119–143.
- Robbers G., *Religia i wolność religijna w Niemczech – Bóg w Ustawie Zasadniczej*, przekł. H. Ulrich, w: *Kultura i prawo. Materiały IV Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, Lublin, 1–2 września 2003, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 59–69.
- Robbers G., *Wolność religijna i jej zakres przedmiotowy z uwzględnieniem sytuacji prawnej i praktyki prawnej w Unii Europejskiej oraz regulacji Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, w: *Kultura i prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej*, Warszawa, 2–4 września 2002, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 121–128.
- Roeske M., *Ochrona wolności religijnej w pluralistycznym świecie*, w: *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, red. S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, Opole 2012, s. 321–334.
- Rogowska A., Rogowski S., *Wolność sumienia i wyznania w projektach konstytucji z lat 1991–1994*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo”, 2010, nr 311, s. 353–364.
- Romańczuk-Grącka M., *Karnoprawna ochrona wolności religii. Wybrane zagadnienia*, „Studia Prawnoustrojowe”, 33(2016), s. 67–82.

- Roszkiewicz J., *Neutralność światopoglądowa państwa a wolność wyznania w niemieckim prawie konstytucyjnym*, w: *Konflikty wartości? O wolności wypowiedzi i religii*, red. J. Biesiadzińska, P. Kalinowski, M.J. Nocuń, Warszawa 2015, s. 191–202.
- Roszkiewicz J., *Prawo do poszanowania uczuć religijnych w świetle Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 82(2020), z. 2, s. 109–122.
- Rozner M., *Wolność religijna w systemie prawnym Unii Europejskiej*, „Zeszyt Naukowy Wydziału Administracyjno-Prawnego Akademii Polonijnej w Częstochowie”, 2003, z. 1, s. 275–290.
- Ryguła P., *Hiszpańska ustawa organiczna o wolności religijnej z 5 lipca 1980 roku*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Iuridica”, 2017, z. 80, s. 91–106.
- Ryguła P., *U źródeł prawa do wolności religijnej. Analiza historyczna zagadnienia od starożytności do XV wieku*, „Prawo, Administracja, Kościół”, 2005, nr 3, s. 89–120.
- Safjan M., *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich*, w: *Kultura i prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej*, Warszawa, 2–4 września 2002, red. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 43–73.
- Santos Rodríguez P., *Państwa świeckie i prawo do wolności religijnej. Przykład Hiszpanii*, przekł. M. Jałoch-Palicka, w: *Katolicy i prawo. Szanse i zagrożenia*, red. Z. Klafka [i in.], Toruń 2016, s. 153–169.
- Schanda B., *Finansowanie Kościołów w Europie*, w: *Kultura i prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej*, Warszawa, 2–4 września 2002, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 205–215.
- Schanda B., *Religia i wolność religijna w Republice Węgierskiej*, przekł. H. Ulrich, w: *Kultura i prawo. Materiały IV Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, Lublin, 1–2 września 2003, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 71–91.
- Sitarz M., *Ochrona karna wolności sumienia i religii w prawie kanonicznym*, „Teka Komisji Prawniczej”, 11(2018), nr 2, s. 375–386.

- Sitarz M., *Wpływ sytuacji politycznej na wolność religijną w Polsce w latach 1918–1989*, „TeKa Komisji Prawniczej”, 13(2020), nr 1, s. 377–387.
- Sitarz O., *Ochrona wolności sumienia i wyznania dziecka w polskim prawie karnym*, „Problemy Prawa Karnego”, 2004, nr 25, s. 9–15.
- Skwarzyński M., *Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego w sprawie sygn. akt SK 54/13 w przedmiocie przestępstwa obrazy uczuć religijnych w świetle standardów strasburskich*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego”, 8(2016), s. 115–127.
- Sobczak J., *Wolność ekspresji artystycznej. Regulacje europejskie a rozwiązania polskiego systemu prawnego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 68(2016), z. 2, s. 237–293.
- Sobczak J., Gołda-Sobczak M., *Problem rejestracji kościołów i związków wyznaniowych w polskim systemie prawnym*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne”, 2012, nr 3, s. 55–86.
- Sobczak M., *Wolność sumienia i wyznania, jej gwarancje w systemie prawnym Rady Europy oraz w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, „Jus Novum”, 2008, nr 3, s. 87–116.
- Sobczak W., *Wolność myśli, sumienia i wyznania w prawie polskim. Próba analizy pojęć, określenia zakresu*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne”, 1(2012), s. 55–109.
- Sobczyk P., *Aplikacja norm Unii Europejskiej w polskim prawie wyznaniowym. Wybrane problemy*, „Roczniki Nauk Prawnych”, 21(2011), nr 1, s. 98–112.
- Sobczyk P., *Tolerancja versus wolność religijna. Ewolucja czy rewolucja w doktrynie Kościoła katolickiego*, w: *Oblicza tolerancji i nietolerancji religijnej. Aspekty prawno-historyczne i teologiczne*, red. P. Jaskóła [i in.], Opole 2014, s. 275–286.
- Sobczyk P., *Wolność religijna a nauczanie w szkole*, „Prawo Kanoniczne”, 51(2008), nr 1–2, s. 211–227.
- Sobczyk P., *Wolność religijna w działalności orzeczniczej Trybunału Konstytucyjnego*, w: *Prawo wyznaniowe w Polsce (1989–2009). Analizy – dyskusje – postulaty*, red. D. Walencik, Katowice – Bielsko-Biała 2009, s. 67–80.
- Sobczyk P., *Wolność sumienia i religii w art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, „Prawo Kanoniczne”, 2001, nr 3–4, s. 207–223.

- Sobczyk P., *Wolność sumienia i religii w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej – postulaty Kościoła katolickiego*, „Prawo Kanoniczne”, 51 (2008), nr 3–4, s. 371–383.
- Sokołowski T., *Prawo cywilne o naruszaniu wolności religijnej*, w: *O wolność słowa i religii. Praktyka i teoria*, red. F. Longchamps de Bérier, K. Szczucki, Warszawa 2016, s. 15–41.
- Sokołowski T., *Wolność myśli, sumienia i wyznania dziecka*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*, red. T. Smyczyński, Poznań 1999, s. 257–272.
- Sosnowska M., *Artyzm czy profanacja? Wybrane zagadnienia karnoprawnej ingerencji w sferę wolności sumienia i wyznania człowieka na tle polskiego Kodeksu karnego z 1997 r.*, w: *Administracja publiczna. Zagadnienia prawne, społeczne i koncepcje zarządzania*, nr 1, red. B. Detyna, P. Szymaniec, Radom 2020, s. 235–253.
- Sosnowska M., *Prawo karne jako ultima ratio w ochronie wolności sumienia i wyznania człowieka*, w: *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, red. R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, L. Kondratiewa-Bryzik, Warszawa 2012, s. 313–331.
- Sosnowska M., *Regulacje prawne jako instrument zwalczania wolności sumienia i wyznania przez państwo totalitarne na przykładzie Polski w latach 1945–1956*, w: *Wymiary wolności religijnej we współczesnej Europie*, red. P. Szymaniec, Wałbrzych 2017, s. 87–94.
- Sosnowska M., *Wybrane aspekty ochrony wolności sumienia i wyznania w polskim Kodeksie karnym z 1997 r. a gwarancje zapewnienia bezpieczeństwa i porządku publicznego w demokratycznym państwie prawnym*, w: *Konflikty etniczne i wyznaniowe a funkcjonowanie systemów bezpieczeństwa narodowego. Wybrane aspekty*, red. E. Szyszlak, T. Szyszlak, Kraków 2015, s. 28–40.
- Stadniczeńko S.L., *Przerwać eskalację nienawiści, pogardy dla innego człowieka. Czy rozwiązania prawne w zakresie ochrony wolności, myśli, sumienia, religii i przekonań są wystarczające?*, w: *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, red. S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, Opole 2012, s. 53–87.
- Stadniczeńko-Sinica J., *Ochrona przekonań i praktyk religijnych w konfliktach zbrojnych*, w: *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw*

- z niej wynikających, red. S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, Opole 2012, s. 267–290.
- Stanisz P., *Ochrona wolności religijnej w wymiarze indywidualnym i instytucjonalnym w postulatach Stolicy Apostolskiej i w traktatach Unii Europejskiej. Zbieżności i rozbieżności*, w: *Kościół a naród i państwo w perspektywie 1050. rocznicy chrztu Polski. Historia i terażniejszość*, red. J. Krukowski, M. Sitarz, I. Dosz, Lublin 2017, s. 225–245.
- Stanisz P., *Regulacja problematyki wyznaniowej w Konstytucji Republiki Włoskiej*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego”, 3(2011), s. 135–153.
- Stańczuk I., *Ograniczenie wolności sumienia i religii w związku z wprowadzeniem stanu epidemii w Polsce*, w: *Człowiek, państwo, Kościół. Księga jubileuszowa dedykowana księdzu profesorowi Arturowi Mezglewskiemu*, red. P. Sobczyk, P. Steczkowski, Lublin 2020, s. 471–490.
- Stańczuk I., *Wolność religijna w czasie epidemii COVID-19 w Polsce – ujęcie prawne*, „Cybersecurity and Law”, 2020, nr 1, s. 157–174.
- Stefański R.A., *Przestępstwo złośliwego przeszkadzania wykonywaniu aktu religijnego (art. 195 § 1 k.k.)*, „Prokuratura i Prawo”, 2005, nr 2, s. 57–64.
- Stosunek Unii Europejskiej do religii i kościołów*, w: *Prawo wyznaniowe*, wyd. 3, A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, Warszawa 2011, s. 33–47.
- Suchocka H., *Rola konkordatu w procesie normalizacji stosunków między państwem a Kościołem w Europie Środkowo-Wschodniej*, w: *Kultura i prawo. Materiały IV Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej, Lublin, 1–2 września 2003*, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 41–57.
- Szczzech T., *Czy wolność religijna jest wolnością od religii? Sprawa Lautsi przeciwko Włochom a kryzys wolności religijnej w Europie*, „Studia Erasmiensia Wratislaviensia”, 2011, z. 5, s. 385–413.
- Szczepaniak D., *Wolność sumienia i wyznania a nauczanie religii w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, w: *Międzynarodowa ochrona praw człowieka – współczesne problemy na świecie*, red. M. Jabłoński, T. Jurczyk, P. Gutierrez, Wrocław 2015, s. 63–81.
- Szczot E., *Władza rodzicielska a wolność religijna dziecka w prawie kanonicznym*, „Annales Canonici”, 11(2015), s. 217–234.

- Szczucki K., *Kryminalizacja na przykładzie przestępstwa obrazy uczuć religijnych*, w: *O wolność słowa i religii. Praktyka i teoria*, red. F. Longchamps de Bérier, K. Szczucki, Warszawa 2016, s. 42–73.
- Szczygieł T., *Kwestia „ochrony” wolności sumienia i wyznania w toku prac nad kodyfikacją prawa karnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1949–1969*, „*Miscellanea Historico-Iuridica*”, 19(2020), z. 2, s. 423–445.
- Szeleszczuk D., *Ochrona jednostek i grup przed dyskryminacją z powodów religijnych lub światopoglądowych w Kodeksie karnym z 1997 r.*, „*Prawo i Więź*”, 9(2020), nr 2, s. 148–159.
- Szeleszczuk D., *Prawnokarna ochrona uczuć religijnych w kontekście zasady subsydiarności. Uwagi na tle projektów nowelizacji Kodeksu karnego*, w: *Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i religii. Materiały XI Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Lublin, 15–16 maja 2014 r.)*, red. P. Stanisławski [i in.], Lublin 2015, s. 317–326.
- Szumlik B., Pogódek A., *Wolność sumienia i religii. Rozważania nad artykułem 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, w: *W kręgu zagadnień konstytucjonalizmu oraz współczesnego państwa*, red. V. Serzhanova, Rzeszów 2015, s. 232–255.
- Szukalski J., *Podstawy prawne wolności wyznania i działalności związków wyznaniowych*, w: *Kaukaz Północny. Religie, polityka, elity i bezpieczeństwo*, red. T. Bodio, Warszawa 2017, s. 119–144.
- Szymanek J., *Klauzule wyznaniowe w Konstytucji RP*, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*”, 8(2005), s. 5–43.
- Szymanek J., *Konstytucjonalizacja prawa do wolności myśli, sumienia, religii i przekonań*, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*”, 10(2007), s. 89–114.
- Szymanek J., *Prawna regulacja wolności religijnej*, „*Studia Prawnicze*”, 2006, z. 2, s. 5–30.
- Szymanek J., *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji RP*, „*Przegląd Sejmowy*”, 14(2006), nr 2, s. 39–60.
- Szyszlak T.J., *Wolność religijna w konstytucjach i ustawach wyznaniowych państw postradzieckich*, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*”, 10(2007), s. 225–260.

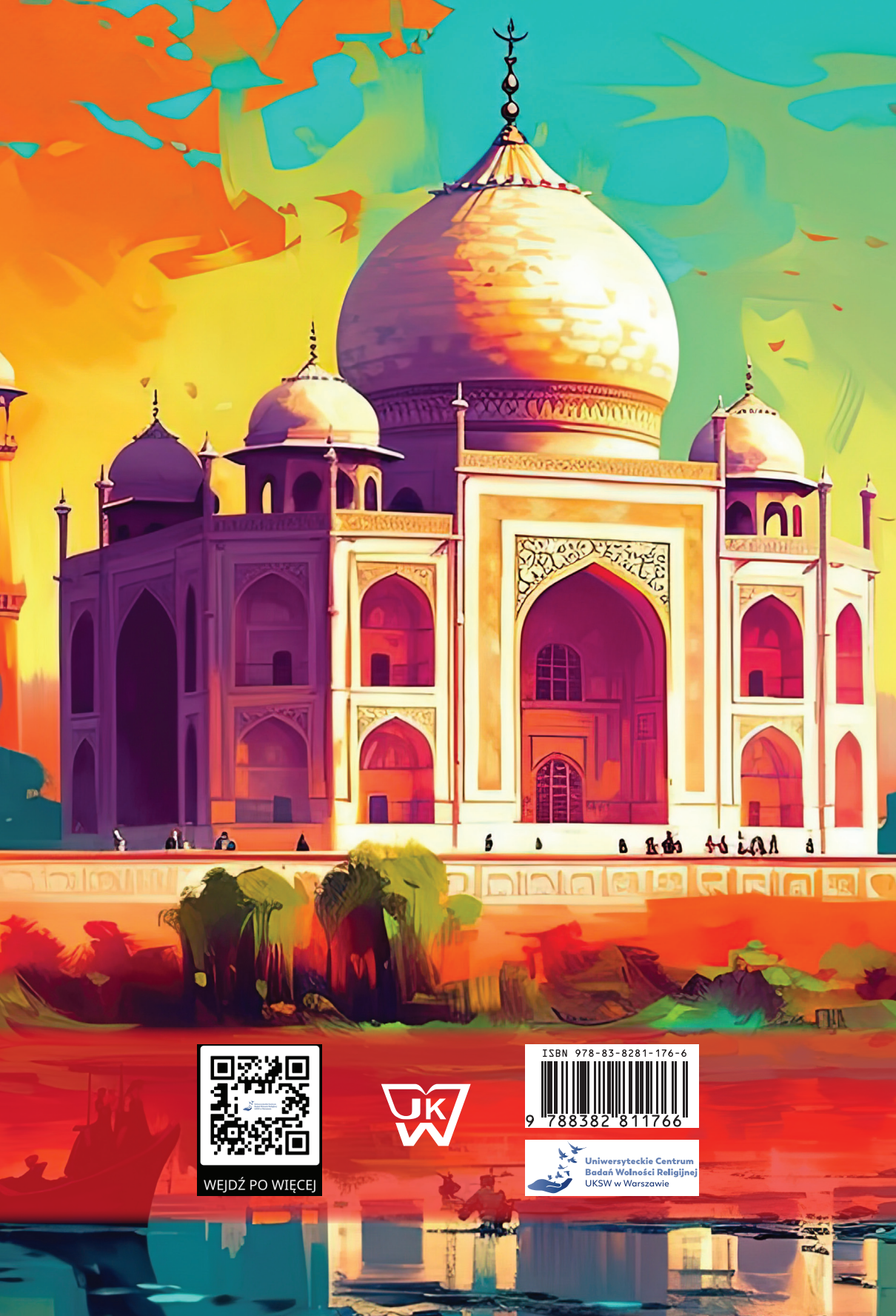
- Środki ochrony wolności sumienia i religii, w: A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisz, *Prawo wyznaniowe*, wyd. 3, Warszawa 2011, s. 124–132.
- Świątkowski A.M., *Unijny system azylowy a prawo publicznego uprawiania praktyk religijnych oraz zakaz ograniczania wolności wyznania*, „Przegląd Prawa Publicznego”, 2023, nr 3, s. 67–74.
- Świst G., *Wolność sumienia i religii w Konstytucji RP z 1997 roku w wymiarze indywidualnym i instytucjonalnym*, „Studia Gdańskie”, 42(2018), s. 145–159.
- Tomkiewicz M., *Ochrona wolności wyznania a stosowanie kontroli operacyjnej w Polsce*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego”, 9(2017), s. 59–73.
- Tretera J.R., *Religia i wolność religijna w Republice Czeskiej*, w: *Kultura i prawo. Materiały IV Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej, Lublin, 1–2 września 2003*, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 129–141.
- Tryka B., *Zagadnienie uczuć religijnych w kontekście artykułu 196 Kodeksu karnego*, „Analiza i Egzystencja”, 2017, nr 40, s. 67–93.
- Tunia A., *Prawo do uzewnętrzniania przekonań religijnych jako wyraz gwarancji wolności sumienia i religii jednostki w prawie III RP*, w: *Środki ochrony praw człowieka w państwach postsocjalistycznych. Zagadnienia wybrane*, red. A. Frankiewicz-Bodynek, A. Pawlak, Kraków 2015, s. 319–332.
- Tuora-Szwierskott E., *Ograniczenia wolności sumienia i religii ze względu na zasadę proporcjonalności na wybranych przykładach z orzecznictwa sądów polskich, niemieckich i amerykańskich*, w: *Zasada proporcjonalności a ochrona praw podstawowych w państwach Europy*, red. P. Szymaniec, Wałbrzych 2015, s. 233–255.
- Vaičiūnas V.S., *Religia i wolność religijna w Republice Litewskiej*, w: *Kultura i prawo. Materiały IV Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej, Lublin, 1–2 września 2003*, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 151–164.
- Vogel B., *Unia Europejska a pluralizm religijny*, przekł. H. Ulrich, w: *Kultura i prawo. Materiały V Międzynarodowej Konferencji na temat Tożsamość*

- kulturowa Unii Europejskiej a pluralizm religijny*, Trewir, 18–19 września 2006, red. J. Krukowski, J. Isensee, M. Sitarz, Lublin 2007, s. 25–37.
- Walczuk K., *Wolność religii a bezpieczeństwo publiczne. Wybrane aspekty konstytucyjne*, w: *Polityka wyznaniowa a prawo III Rzeczypospolitej*, red. M. Skwarzyński, P. Steczkowski, Lublin 2016, s. 75–89.
- Walencik D., *Cywilnoprawna ochrona kolektywnej wolności sumienia i wyznania. Stan de lege lata oraz postulaty de lege ferenda*, w: *Prawna ochrona wolności sumienia i religii. Stan de lege lata oraz postulaty de lege ferenda*, red. P. Sobczyk, Warszawa 2020, s. 91–171.
- Warchałowski K., *Gwarancje wolności religijnej w życiu publicznym w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, w: *Przynależność do Kościoła a uczestnictwo wiernych w życiu publicznym*, red. J. Krukowski, M. Sitarz, B. Pieron, Lublin 2014, s. 169–178.
- Warchałowski K., *Ochrona prawa do wolności religijnej w prawie traktatowym Unii Europejskiej*, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*”, 7(2004), s. 5–18.
- Warchałowski K., *Ochrona wolności religijnej w porządku międzynarodowym do czasu uchwalenia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (10 grudnia 1948, Paryż)*, w: *Ecclesia et Status. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej Profesora Józefa Krukowskiego*, red. A. Dębiński, K. Orzeszyna, M. Sitarz, Lublin 2004, s. 923–936.
- Warchałowski K., *Ograniczenia wolności religijnej podczas pandemii COVID-19 w wybranych państwach Europy. Pierwsze doświadczenia*, „*Prawo i Więź*”, 10(2021), nr 4, s. 13–35.
- Warchałowski K., *Poszanowanie i ochrona wolności sumienia i religii*, w: *Katolickie zasady relacji państwa-Kościół a prawo polskie*, red. J. Krukowski, M. Sitarz, H. Stawniak, Lublin 2015, s. 237–249.
- Warchałowski K., „*Praktykowanie*” jako jedna z form uzewnętrzniania religii i przekonań w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu, „*Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Prawa w Warszawie*”, 10(2005), nr 3, s. 53–63.
- Warchałowski K., *Prawo do wolności religijnej w Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej (17 września 1787 r.) oraz w Konstytucji*

- 3 maja (3 maja 1791 r.), „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Prawa w Warszawie”, 11(2006), nr 3, s. 63–68.
- Warchałowski K., *Rozwój idei wolności religijnej od początków chrześcijaństwa do czasów nowożytnych*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 8(2005), s. 143–161.
- Warchałowski K., *Władza rodzicielska a wolność religijna dziecka w prawie polskim*, w: *Prawa dziecka. Perspektywa Kościoła*, red. P. Kroczyński, Kraków 2015, s. 199–214.
- Warchałowski K., *Wolność uzewnętrzniania religii i przekonań religijnych w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Kwartalnik Prawa Publicznego”, 2002, nr 1–2, s. 189–212.
- Warchałowski K., *Zakaz dyskryminacji z powodu przekonań religijnych w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Prawa w Warszawie”, 10(2005), nr 1, s. 41–55.
- Warchałowski K., *Zakres podmiotowy ochrony prawa do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, „Teki Komisji Prawniczej”, 5(2012), s. 162–172.
- Wasił W., *Od bluźnierstwa do przestępstwa, czyli co tak naprawdę chroni państwo: Boga czy uczucia religijne? Studium historyczno-prawne*, „Kościół i Prawo”, 8(2019), nr 1, s. 203–218.
- Waszkiewicz E., *Prawne gwarancje wolności sumienia i wyznania w II Rzeczypospolitej (Zarys problematyki)*, „Wrocławskie Studia Politologiczne”, 9(2008), s. 109–120.
- Waszkiewicz E., *Wolność wyznania w Trzeciej Rzeczypospolitej Polskiej w okresie budowania demokratycznego porządku prawnego*, „Wrocławskie Studia Politologiczne”, 2(2002), s. 68–75.
- Weninger M., *Unia Europejska wobec Kościołów*, przekł. H. Ulrich, w: *Kultura i prawo. Materiały IV Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, Lublin, 1–2 września 2003, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 181–196.

- Wesołowska J., *O implikacjach sformułowania art. 196 Kodeksu karnego w kategorii uczuć religijnych*, „Krytyka Prawa”, 12(2020), nr 4, s. 200–219.
- Węgrzecki J.S., *Wolność religii w zamyśle autorów Konstytucji RP z 1997 roku*, „Horyzonty Polityki”, 9(2018), nr 28, s. 29–42.
- Wiczanowska H., *Oddziaływanie doktryny marginesu uznania na rozstrzyganie konfliktu pomiędzy wolnością wypowiedzi a wolności sumienia i wyznania w praktyce orzeczniczej Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Przegląd Europejski”, 2020, nr 2, s. 83–98.
- Winczorek P., *Wolność wyznaniowa*, „Państwo i Prawo”, 70(2015), z. 4, s. 3–11.
- Winiarczyk-Kossakowska M., *Wolność sumienia i religii*, „Studia Prawnicze”, 2001 z. 1, s. 23–43.
- Wiśniewski A., *Orzecznictwo strasburskie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach polskich dotyczących zarzutu naruszenia prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania (art. 9 EKPCz)*, „Radca Prawny”, 18(2005), nr 2, s. 106–110.
- Włoch W., *Wolność sumienia i religii jako „constitutional essentials” w orzecznictwie polskiego Trybunału Konstytucyjnego*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego”, 2019, nr 1, s. 171–188.
- Wocka M.J., *Indywidualne gwarancje wolności sumienia i religii w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku*, „Studenckie Zeszyty Naukowe. Koło Naukowe Prawników UMCS”, 14(2011), z. 21, s. 99–111.
- Wojtczak D., *Wolność myśli, sumienia i wyznania w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, w: *Wyzwania dla europejskiego systemu ochrony praw człowieka u progu trzeciej dekady XXI wieku*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, Toruń 2021, s. 285–302.
- Wons N., *Wolność religijna – podstawowe prawo człowieka wymagające szczególnej ochrony*, w: *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, red. S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, Opole 2012, s. 335–346.
- Wroceński J., *Godność osoby ludzkiej podstawą prawa do wolności religijnej*, „Prawo Kanoniczne”, 59(2016), nr 3, s. 3–18.
- Wroceński J., *Gwarancje wolności sumienia i religii dziecka w prawie polskim*, w: *Człowiek, państwo, Kościół. Księga jubileuszowa dedykowana księdzu*

- profesorowi Arturowi Mezglewskiemu, red. P. Sobczyk, P. Steczkowski, Lublin 2020, s. 697–722.
- Wróblewski K., *Zakres uznania państwa w rejestracji związków wyznaniowych a wolność sumienia i wyznania*, w: *Konflikty wartości? O wolności wypowiedzi i religii*, red. J. Biesiadzińska, P. Kalinowski, M.J. Nocuń, Warszawa 2015, s. 227–244.
- Zalewski T., *Wpływ państwa na prawo do wolności religijnej na tle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, w: *Państwo wobec religii. Teraźniejszość i przeszłość*, red. M. Stanulewicz, E. Plewa, C. Linowski, Łódź 2021, s. 47–59.
- Zamelski P., *Ochrona wolności religijnej dzieci w Unii Europejskiej*, w: *Urzędystwianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, red. S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, Opole 2012, s. 291–320.
- Zarys historii tolerancji i wolności religijnej*, w: A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, wyd. 3, Warszawa 2011, s. 6–11.
- Zarzycki Z., *Wolność religijna w pierwszych polskich konstytucjach do połowy XIX w.*, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*”, 13(2010), s. 25–44.
- Zawiślak M., *O ekspozycji symboli religijnych w budynkach publicznych*, w: *O wolność słowa i religii. Praktyka i teoria*, red. F. Longchamps de Bérier, K. Szczucki, Warszawa 2016, s. 171–192.
- Zawiślak M., *Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 14 stycznia 2010 r. III SK 15/09. Glosa*, „*Przegląd Prawa Wyznaniowego*”, 3(2011), s. 103–120.
- Zieliński S., *Glosa do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 6 października 2015 r. (sygn. akt SK 54/13)*, „*Przegląd Sejmowy*”, 25(2017), nr 1, s. 249–255.
- Zieliński T.J., *Ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania z 1989 r. jako „magna charta” swobód światopoglądowych w Polsce*, w: *Prawo wyznaniowe w Polsce (1989–2009). Analizy – dyskusje – postulaty*, red. D. Walencik, Katowice – Bielsko-Biała 2009, s. 53–65.
- Żukowska M., *Kryminalizacja obrazy uczuć religijnych w polskim prawie karnym*, „*Zeszyty Prawnicze*”, 16(2016), z. 1, s. 201–217.
- Żur K., *Obraza uczuć religijnych w polskim prawie karnym. Wybrane zagadnienia prawne*, „*Przegląd Prawa Wyznaniowego*”, 6(2014), s. 167–180.

WEJDŹ PO WIĘCEJ

ISBN 978-83-8281-176-6

9 788382 811766

 Uniwersyteckie Centrum
Badań Wolności Religijnej
UKSW w Warszawie